

ВОЛИНЬ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Микола Кучерпа, Софія Степанюк

1. Кривавий «золотий» вересень 1939 р.

1 вересня німецька армія вдерлася у Польщу, розпочавши проти неї воєнні дії. На Польщу Гітлер спрямував 62 дивізії, з них шість танкових, 2800 танків, понад 2000 бойових літаків, гармат і мінометів, загалом 1,8 млн солдатів і офіцерів¹. Польське військо мало у своєму складі 24 піхотних дивізії, вісім кінних і одну моторизовану бригади, 781 танк, 407 бойових літаків, майже 4500 гармат і мінометів, загалом 440 тис. жовнірів². У ході загальної мобілізації, оголошеної 31 серпня, військовому командуванню вдалося сформувати ще 15 піхотних дивізій і довести чисельність армії до одного мільйона вояків. Слід зауважити, що у польському війську на початку війни українці, серед них і волиняни, становили 10–15 % її особового складу. Війна для українців розпочалася 1 вересня. В рядах польського війська вони чинили опір нацистським нападникам.

**Мечислав Сморовінський – польський воєначальник,
бригадний генерал Війська Польського. Фото**

Джерело: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/d/df/Mieczyslaw_Smorawinski.jpg/250px-Mieczyslaw_Smorawinski.jpg

¹ Grzelak Cz. Kresy w czerwieni. 1939. Warszawa, 2001. S. 61.

² Jurga T. Obrona Polski 1939. Warszawa, 1990. S. 198.

У військово-адміністративному поділі Польщі Волинське воєводство входило до складу Округу корпусу № II м. Любліна, яким командував бригадний генерал Мечислав Сморовінський³.

На початку війни у Волинському воєводстві розміщувалися досить значні військові сили. Найбільшим гарнізоном був Рівненський, де розміщувалися штаб 13-ї піхотної дивізії (ПД), штаб Волинської кавалерійської бригади (КБ), два піхотні полки (ПП), 13-й легкий артилерійський полк (ЛАП) та 21-й уланський полк (УП). У Ковелі розміщувався гарнізон 27-ї ПД та 50-го ПП, у Володимирі – 23-й ПП, 27-й ЛАП та Школа запасних артилерійських курсантів, а в Дубно – 43-й ПП⁴. У столиці воєводства – Луцьку дислокувався 24-й ПП та 12-й бронетанковий батальйон (ББ), який 20 липня 1939 року отримав на озброєння 49 легких французьких танків R-35⁵. Волинську ділянку державного кордону охороняли два полки Корпусу охорони кордону: «Сарни» та «Здолбунів»⁶.

Волинське воєводство відігравало важливу роль у польському оперативному плані «Схід»⁷. У разі війни з Німеччиною Волинське

³ Мечислав Сморовінський – польський воєначальник, бригадний генерал Війська Польського. 20 вересня 1939 року під Володимиром-Волинським попав у полон до Червоної армії і був оголошений військовополоненим. Перебував у кількох таборах військовополонених. Розстріляний у Катині 1940 року. Сморовінський став одним з двох генералів (разом з Броніславом Богатиревичем), тіла яких були ідентифіковані німцями під час ексгумації у 1943 році.

⁴ *Wojna obronna Polski 1939* / red. E. Kozłowski. Warszawa, 1979. S. 152–153.

⁵ R-35 – наймасовіший легкий французький танк Другої світової війни. Розроблений у 1934 році за замовленням армії для супроводу піхоти. Із 1936 по 1940 рік було випущено 1630 танків.

⁶ Prochwicz J. *Formacje Korpusu Ochrony Pogranicza w 1939 roku*. Warszawa, 2003. S. 88–89.

⁷ Польський оперативний план «Схід» (*Plan Wschód*) був розроблений на випадок радянської агресії проти Польщі. Він мав на меті захист Польщі від можливого нападу з боку Радянського Союзу та включав різні варіанти оборони, враховуючи сценарії розвитку подій. План включав мобілізацію військ, організацію оборони ключових регіонів, евакуацію цивільного населення та інші заходи, спрямовані на забезпечення безпеки країни. Однак, через історичні обставини, зокрема початок Другої світової війни, цей план не був реалізований у повному обсязі. Напад Німеччини змусив Польщу перейти до оборони на західному фронті, а радянський напад зі сходу став ще одним ударом. В результаті, значна частина території Польщі була окупована, а країна втратила свою незалежність на кілька років. Проте план «Схід» є важливим історичним документом, який відображає стратегічні міркування Польщі напередодні Другої світової війни та її побоювання щодо можливої агресії з боку Радянського Союзу. Детальніше про цей план: Pruski Z. *Fortyfikacje odcinka umocnionego «Sarny» w kampanii wrześniowej*. *Mars*. 2000. № 9. S. 138–150.

воєводство мало служити віддаленою опорною базою для фронту та районом для формування резервних частин.

13 серпня у воєводстві розпочалася масова мобілізація. Після її завершення 13-та ПД увійшла до складу армії «Пруси», 27-ма ПД – до складу армії «Помор'я», а Волинська кавалерійська бригада – до складу армії «Лодзь»⁸.

Незважаючи на масовий героїзм польських вояків, німецькі війська просувалися територією Польщі на схід дуже швидко. У початковий період Другої світової війни Волинське воєводство, розташоване далеко від польсько-німецького кордону, зазнавало лише бомбардувань. Зокрема, у середині вересня Луцьк був підданий бомбардуванню німецької авіації⁹. Сухопутні операції в цьому районі Вермахт розпочав у другій декаді вересня. Невдовзі німецькі війська з'явилися і на українських землях. Передові частини Вермахту підійшли до Львова, Володимира, Устилуга та інших західноукраїнських міст.

Після початку війни розпочався процес поступового розкриття справжнього ставлення мешканців Волинського воєводства до польської держави. Під час останньої сесії польського сейму 2 вересня 1939 року представник Волині, депутат Степан Скрипник, та лідер УНДО Василь Мудрий зробили заяву, дуже схвально сприйняту членами, в якій вони підтвердили лояльне ставлення українського населення до польської держави¹⁰. Зокрема, представник від українських послів з Волині Степан Скрипник закликав своїх співгромадян «забути про болісні досвіди минулого й у почутті великої відповідальності за долю Річипосполитої станути на спільному фронті»¹¹. Ця заява мала пропольський характер, за що його неодноразово звинувачували у політичній недалекоглядності. Деякі діаспорні історики намагалися реабілітувати цей виступ С. Скрипника, майбутнього митрополита УАПЦ. Таку спробу зробив А. Жуковський, який заявив про те, що «під час німецько-польської війни посол Скрипник мав відвагу заявити, що українці не мають підстав проливати кров за Польщу, яка була впродовж 20 років для українців мачухою»¹².

⁸ Zarys dziejów wojskowości polskiej w latach 1864–1939 / red. P. Stawewski. Warszawa, 1990. S. 750, 754, 758.

⁹ Архів управління СБУ у Волинській області (далі А УСБУ у Волин. обл.). Ф. П. Спр. 6216. Арк. 17.

¹⁰ Włodarkiewicz W. Województwo Wołyńskie w początkowym okresie kampanii polskiej 1939 r. / Вересень 1939 у долі держав та народів. Війна, репресії, пам'ять : наук. зб. / урядник і наук. ред. М. М. Кучерепа. Луцьк, 2019. С. 37.

¹¹ Діло. 1939. 5 вересня.

¹² Цит. за: Корнійчук Л. Постаті церковних діячів у науковому доробку Аркадія Жуковського. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Вип. 21. Острог, 2000. С. 118.

Професор А. Смирнов вважає це спробою реабілітувати посла, деформуючи реальний зміст заяви С. Скрипника, яку він зробив під час виступу в сеймі 2 вересня 1939 р.¹³.

Незважаючи на лояльні заяви українських депутатів сейму і представників легальних політичних партій, у польському суспільстві панувала думка щодо поголовної реальної або потенційної колаборації українців з нацистською Німеччиною. Польська поліція, військові і парамілітарні організації розгорнули терор проти цивільного українського населення, звинувачуючи його у поразках польської армії на фронті¹⁴.

Війна сприяла поглибленню антагонізму між українським і польським суспільствами. Поведінка цивільної і військової адміністрації таї польської «кресової» суспільності спричиняли неприхильні супроти держави настрої українців, в яких поєднувалися почуття обурення з побоюванням перед можливими масовими репресіями. Стан почувань, якими були перейняті під час війни українські інтелігентські кола, знайшов відображення у низці спогадів. «Польське військо й польське населення, – згадував о. Гавриїл Костельник, – ставились до нас щораз гірше [...] щораз частіше кружляли чутки, мовляв, поляки хочуть вистріляти “всіх” українців»¹⁵.

На Волині та Поліссі розпочалися збройні виступи оунівців. Як свідчать сучасні дослідники, 2 вересня у с. Дермань, де існувала доволі потужна підпільна націоналістична мережа, місцевий актив на чолі з Анатолієм Турчином спробував усунути польську адміністрацію, роззброїти поліцію та осадників. Виступ розпочався з хутора Залужжя. Проте осадникам вдалося завчасно повідомити поліцію, і до села прибув посилений поліцейський відділ. У результаті сутички загинуло п'ятеро повстанців: А. Шавронський, А. Борис, П. Логвин, Т. Костюк, І. Лавренюк¹⁶. Цей виступ завершився невдачею, проте він спричинив справжній переполох серед польських осадників, які почали тікати до Здолбунова¹⁷. 3 вересня керівник проводу ОУН на Поліссі П. Башук звернувся до населення регіону із закликом не йти до Війська Польського, а натомість

¹³ Смирнов А. Мстислав (Скрипник): громадсько-політичний і церковний діяч, 1930–1944. Київ, 2008. С. 69.

¹⁴ Див.: Патриляк І. К. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.): Монографія / Центр досліджень визвольного руху. Львів, 2012. С. 33.

¹⁵ Західня Україна під більшовиками. IX. 1939. – II. 1941. Збірник за ред. М. Рудницької. Нью-Йорк, 1958. С. 15–16.

¹⁶ Жив'юк А. Початок Другої світової війни на Волині. Дерманське повстання. *Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітницький краєзнавчий часопис*. Вип. 15–16. Івано-Франківськ, 2009. С. 323–324.

¹⁷ Там само. С. 325.

піднімати повстання¹⁸. Протягом декількох наступних днів націоналісти організували свої повстанські відділи у трьох повітах – Костопільському, Здолбунівському й Дорогочинському¹⁹. Згодом дії збройних відділів ОУН були зафіксовані ще в низці місцевостей – Володимир-Волинському, Ковельському, Ратнівському і Камінь-Каширському повітах²⁰. Згодом усі повстанські відділи регіону були об'єднані в партизанський загін «Поліське лозове козацтво», який спочатку оперував під командуванням П. Башука – «Чока», а згодом – В. Війтюка – «Погоні»²¹. Сутички оунівських повстанців із польською поліцією та жандармерією зафіксовані також у районі Здолбунова, Корця та Луцька²². Польські дослідники називають виступи націоналістів на Волині і Поліссі у вересні 1939 р. «більшими сутичками» і вказують на те, що вони непокоїли командування польських військ і змусили Францішека Клеберга, командира ІХ округу, центр якого розміщувався в Бересті (зараз – Брест), віддати наказ: «при потребі рішуче приступити до ліквідації диверсійних банд»²³.

На початку німецько-польської війни Радянський Союз зайняв вичікувальну позицію. Натомість Гітлер, опираючись на Пакт Молотова – Ріббентропа, домагався від СРСР, щоб збройне вторгнення у Польщу було більш-менш одночасним із заходу і сходу. Проте Кремль мовчав. Тому за дорученням фюрера міністр закордонних справ Німеччини Йоахім фон Ріббентроп²⁴ 3 вересня надіслав послу Німеччини

¹⁸ Шпіцер В., Мороз В. Крайовий провідник Володимир Тимчій – «Лопатинський». Львів, 2004. С. 98.

¹⁹ Руккас А. Збройні виступи членів ОУН на початку Другої світової війни. *Воєнна історія*. 2008. № 5. С. 49.

²⁰ Шпіцер В., Мороз В. Крайовий провідник Володимир Тимчій «Лопатинський». С. 101.

²¹ Там само. С. 99.

²² Радянські органи державної безпеки в 1939 – червні 1941 р. Документи ГДА СБ України. Київ, 2009. С. 371.

²³ Резмер В. Позиція і участь українців у німецько-польській кампанії 1939 р. Україна – Польща: важкі питання. Варшава, 1999. С. 29.

²⁴ Йоахім фон Ріббентроп – міністр закордонних справ Німеччини (1938–1945), радник Адольфа Гітлера із зовнішньої політики, обергрупенфюрер СС. Народився в місті Везель (Рейнська Пруссія) в сім'ї офіцера. У 1910 році Ріббентроп переїхав в Канаду, де заснував компанію, що імпортувала вина з Німецької імперії. Під час Першої світової війни повернувся в Німецьку імперію, щоб взяти участь в бойових діях: восени 1914 року він вступив до 125-го гусарського полку. На війні Ріббентроп дослужився до звання старшого лейтенанта, був нагороджений Залізним Хрестом. Служив на Східному, а потім на Західному фронті. У 1918 році Ріббентропа спрямували до Туреччини як офіцера Генерального штабу. Познайомився з Гітлером наприкінці 1932, коли надав йому свою віллу

в СРСР Фрідріху фон дер Шуленбургові²⁵ телеграму, в якій пропонував СРСР негайно розпочати бойові дії проти Польщі.

Райхміністр писав: «Ми абсолютно впевнені в остаточному розгромі польської армії протягом найближчих тижнів. Після цього ми окупуємо територію, яка в Москві була визначена як сфера інтересів Німеччини. Зрозуміло, що суто з військових причин ми продовжимо бойові дії проти польських частин, які опиняться до того часу на території, що є сферою інтересів Росії. Будь ласка, обговоріть негайно з Молотовим, чи не краще для росіян виступити в потрібний момент проти Польщі й окупувати ці території. Ми вважаємо, що це не тільки полегшить наше становище, але відповідатиме духові угоди, підписаної у Москві, а також радянським інтересам»²⁶.

для проведення таємних переговорів з фон Папеном. Пізніше вступив до лав Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини, а потім і до СС. 30 травня 1933 року Ріббентроп отримав звання штандартенфюрера СС. В лютому 1938 року був призначений міністром закордонних справ Німеччини. 23 серпня 1939 у Москві народний комісар закордонних справ СРСР В'ячеслав Молотов та міністр закордонних справ Німеччини Йоахім фон Ріббентроп підписали таємний додатковий протокол (пакт Молотова – Ріббентропа) до договору про ненапад між СРСР та Третім Райхом. 22 червня 1941 року о 4:00 год. Йоахім фон Ріббентроп вручив меморандум радянському послу в Берліні В. Деканозову, в якому *post factum* виклав причини німецького нападу на СРСР. У СРСР цей документ ніколи не оприлюднювався. 16 жовтня 1946 року страчений за вироком Нюрнберзького процесу. Останніми його словами були: «Боже, бережи Німеччину. Боже, будь милостивий до моєї душі. Моє останнє бажання, щоби Німеччина знову здобула свою єдність, щоб взаєморозуміння між Сходом та Заходом вело до миру на Землі».

²⁵ Вернер фон дер Шуленбург народився 20 листопада 1875 року в Кемберзі в сім'ї військового – батько його, Бернгард фон дер Шуленбург, був підполковником німецької армії. Кар'єру дипломата розпочав ще за часів Першої світової війни, працюючи послом та консулом у багатьох державах. Брав участь у Першій світовій війні. У 1934–1941 рр. був послом Німеччини в СРСР. Перебуваючи на цій посаді, він посприяв укладенню та підписанню Пакту Молотова–Ріббентропа 23 серпня 1939 року. Будучи противником війни між Німеччиною та СРСР, Шуленбург завжди намагався підтримувати діалог між двома країнами. Вернер фон дер Шуленбург брав участь у змові проти Гітлера 20 липня 1944 року, після чого був заарештований та засуджений до смертної кари Народним судом Німеччини 23 жовтня 1944 року. 10 листопада 1944 року Вернер фон дер Шуленбург був страчений у берлінській в'язниці Плетцензее.

²⁶ Советско-нацистские отношения 1939–1941. Документы. Париж; Нью-Йорк, 1983. С. 91.

Йоахім фон Ріббентроп – міністр закордонних справ Німеччини (1938–1945), радник Адольфа Гітлера із зовнішньої політики, обергрупенфюрер СС. Фото

Джерело: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

Вернер фон дер Шуленбург – посол Німеччини в СРСР у 1934–1941 рр. Фото

Джерело: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%>

На цю вимогу Берліна нарком В. Молотов²⁷ відповів, що СРСР розпочне діяти «у відповідний момент», бо «надмірною поспішністю ми можемо зашкодити нашій справі і сприяти об'єднанню наших противників»²⁸.

Радянський Союз побоювався, що вступ у війну з Польщею може втягнути державу у збройний конфлікт із Англією та Францією і поставити її у ранг агресора нарівні з Німеччиною.

5 вересня державний секретар німецького МЗС Ернст фон Вайцзекер звернувся до Шуленбурга з проханням надати повну інформацію щодо ставлення СРСР до Німеччини. 9 вересня 1939 р. до німецького посольства в Москві надійшла чергова інструкція Й. Ріббентропа. Міністр наказав послу продовжити розмови з В. Молотовим щодо політичних і воєнних намірів радянського уряду. Нарком сказав Шуленбургу, що «радянський уряд був знеацька захоплений несподівано швидкими німецькими військовими успіхами»²⁹.

Як видно з тексту телеграми німецького посла Шуленбурга в Берлін, В. Молотов повідомив йому, що «радянський уряд має намір виступити із заявою: оскільки Польща розвалюється на шматки, СРСР повинен прийти на допомогу українцям і білорусам, яким загрожує Німеччина. Цей привід зробить інтервенцію Радянського Союзу пристойною в очах мас і дасть СРСР змогу не виглядати агресором»³⁰. Як бачимо, радянське керівництво шукало «пристойні» мотиви, щоб виправдати агресію, прагнуло прикрити свої непристойні дії.

²⁷ В'ячеслав Михайлович Молотов (псевдонім, справжнє прізвище – Скрябін (1890–1986) – радянський партійний та державний діяч. Голова Ради народних комісарів СРСР у 1930–1941 роках, нарком і міністр закордонних справ (1939–1949, 1953–1956). Герой Соціалістичної Праці (1943), почесний член АН СРСР (1946–1959). Один з організаторів та учасників масових репресій у СРСР. Член ЦК КП(б)У 22 листопада 1920 – 21 липня 1921 р. і 23 січня 1934 – 27 травня 1937 р. Член Політичного бюро ЦК КП(б) з 22 листопада 1920 до 21 липня 1921 р. Член Організаційного бюро ЦК КП(б) з 22 листопада 1920 до 21 липня 1921 р. Перший секретар ЦК КП(б)У 22 листопада 1920 – 22 березня 1921 р. Кандидат у члени ЦК РКП(б) у 1920–1921 рр. Член ЦК КПРС у 1921–1957 рр. Член Оргбюро ЦК ВКП(б) з 16 березня 1921 по 21 грудня 1930 р. Кандидат у члени Політбюро ЦК ВКП(б) з 16 березня 1921 по 1 січня 1926 р. Член Політбюро ЦК КПРС з 1 січня 1926 по 29 червня 1957 року. Депутат Верховної Ради СРСР 1–4-го скликань. Депутат Верховної Ради УРСР 1–4-го скликань. Один з організаторів Голодомору в Україні (1932–1933), в 1920-х боровся з українським повстанським рухом.

²⁸ Советско-нацистские отношения 1939–1941. С. 9.

²⁹ Ślusarczyk J. Stosunki polsko-radzieckie 1939–1945. Warszawa, 1991. S. 54–55.

³⁰ СРСР – Германия. 1939. Документы и материалы о советско-германских отношениях с апреля по октябрь 1939. Вильнюс, 1989. С. 116.

В'ячеслав Михайлович Молотов – радянський партійний та державний діяч. Фото.

Джерело: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%>

Подібні заяви дратували Німеччину, яка намагалася якнайшвидше покінчити з «польським питанням». 12 вересня на нараді німецького командування Вільгельм Кейтель³¹ подав різні моделі «остаточного вирішення» долі польської держави. Серед інших запропонованих, варіант № 3 передбачав розчленування Польщі і проголошення незалежної «Галицької і Польської України», якщо з цим погодиться Радянський Союз. За цим варіантом Вільгельму Канарісу³² було наказано

³¹ Вільгельм Бодевін Йохан Густав Кейтель (1882–1946). Німецький військовий діяч за часів Третього Райху, начальник штабу Верховного головнокомандування збройними силами Німеччини (1938–1945), генерал-фельдмаршал (1940). Вільгельм Кейтель був підписантом багатьох наказів та директив, що призводили до величезної кількості воєнних злочинів. Підписав акт капітуляції Німеччини, який закінчив Другу світову війну в Європі. Після завершення Другої світової війни, він став один з військових злочинців Німеччини, що був засуджений Міжнародним військовим трибуналом в Нюрнберзі. Йому інкримінували причетність до злочинів проти людства, злочинів агресії, співучасть у злочинах та воєнних злочинів. Він засуджений до смертної кари та був страчений через повішення.

³² Вільгельм Франц Канаріс (1887–1945). Німецький військовий та державний діяч, адмірал (1940), начальник Абверу (органу воєнної розвідки Третього Рейху) (1935–1944). Спочатку Канаріс підтримував Адольфа Гітлера і нацистський режим, проте після німецького вторгнення в Польщу він обернувся проти Гітлера і здійснював як активний, так і пасивний опір останньому впродовж усієї Другої світової війни. Будучи керівником воєнної розвідки Третього Рейху, він

підняти за допомогою ОУН повстання в західноукраїнських землях проти поляків і євреїв.

Як відомо, ідея масового антипольського збройного виступу в момент вибуху німецько-польської війни була дуже популярна в ОУН, однак єдності у цьому питанні в організації не було. Однією з головних умов реалізації цих намірів вважалося прихильне ставлення Німеччини до державницьких прагнень українців. Керівники крайової екзекутиви ОУН звернулися до Проводу українських націоналістів з запитанням щодо намірів Берліна в справі подальшої долі Західної України у випадку воєнного розгрому Польщі. Однак запевнень про це з боку офіційних німецьких інстанцій провід ОУН так і не отримав. Тому ОУН відмовився від ідеї повстання. Мотивуючи це рішення, А. Мельник сказав: «Не можемо дати згоди і видати наказ до повстання Організації українських націоналістів на тилах польської армії тому, що не бачу в ім'я чого це б мало статися. Найперше німецький уряд мусить офіційно зайняти чітке становище щодо України, а тоді, в залежності від того становища, ми можемо розглядати німецькі пропозиції включення ОУН у війну Німеччини з Польщею і повстання на тилах польської армії»³³.

Проте Москва про цю позицію ОУН ще не довідалася. А тому Німеччина 15 вересня вже в ультимативній формі вимагала від СРСР: «Якщо не буде розпочата російська інтервенція, неминуче постане питання про те, чи не утвориться в районі, який лежить на схід від німецької зони впливу, політичний вакуум... без такої інтервенції з боку Радянського Союзу (у Східній Польщі) можуть виникнути умови для формування нових держав». Тут малася на увазі насамперед Західна Україна. Це були не лише слова. Так, ще 10 вересня штаб групи «Південь» отримав для розповсюдження листівки-звернення до українців, в яких декларувався намір нацистів утворити на західноукраїнських землях незалежну державу³⁴.

був одним із ключових учасників антинацистського руху опору. Коли стало очевидним, що Німеччина зазнає поразки, Канаріс та інші військові офіцери розширили підпільний опір керівництву нацистської Німеччини. До 1945 року його акти опору та диверсії проти нацистського режиму розкрилися, і Канаріс був повішений у концтаборі Флоссенбюрг за державну зраду; в той час війська союзників саме просуваються Південною Німеччиною.

³³ Цит. за: Швагуляк М. Позиція та участь українців у німецько-польській війні 1939 р. / Україна – Польща: важкі питання. Т. 4. Варшава, 1939. С. 45.

³⁴ Див.: Волинь у Другій світовій війні: Зб. наук. і публіцист. ст., присвяч. 60-річчю визволення Волин. обл. від фашист. загарбників / Гол. ред. і упоряд. М. М. Кучерепа. Луцьк, 2004. С. 12.

**Вільгельм Бодевін Йохан Густав Кейтель (1882–1946).
Німецький військовий діяч за часів Третього Райху (1938–1945),
генерал-фельдмаршал (1940). Фото.**

Джерело: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

**Вільгельм Франц Канаріс (1887–1945).
Німецький військовий та державний діяч, адмірал (1940),
начальник Абверу (органу воєнної розвідки Третього Рейху)
(1935–1944). Фото.**

Джерело: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%>

Такий поворот справ аж ніяк не міг влаштувати сталінське керівництво, яке мало свої плани щодо Західної України. До польського кордону терміново стали перекидати десятки радянських дивізій, а 15 вересня війська західних військових округів були приведені у повну бойову готовність. Німецькому послові в СРСР В. фон Шуленбургу 16 вересня було заявлено, що наступ вермахту на схід буде зупинений.

Підготовку СРСР до наступу на Польщу супроводжувала політична кампанія. Газети, радіо подавали інформацію про хід німецько-польської війни, про соціальний і національний гніт, який терпіли трудящі. Класичною серед такого роду інформації стала стаття «Про внутрішні причини воєнної поразки Польщі», опублікована 14 вересня в центральній газеті «Правда». В ній вказувалося, що Польща у військовому плані вже розгромлена, а причина цього криється у внутрішній слабості і суперечностях польської держави. Обґрунтовувалася необхідність взяти під захист українське і білоруське населення.

З вибухом війни на Волині вживалися заходи щодо організації відсічі ворогу, внутрішньої безпеки. Під пильний нагляд були взяті німецькі колоністи, яких Польща вважала п'ятою колоною Німеччини. І справді, поліція під час мобілізації заарештувала декілька місцевих німців, які фотографували резервістів. Багато уваги приділялося боротьбі з диверсіями. Зокрема були знешкоджені німецькі парашутисти біля мосту через р. Стир у Луцькому повіті. Це був дуже важливий стратегічний пункт. У разі його знищення був би перерваний зв'язок Варшави і Галичини. В цей ж час були знайдені розпізнавальні знаки для німецької авіації у формі кіл, стрілок, трикутників з викошеної чи витоптаної трави чи землі³⁵.

На час війни в дію вступила інструкція № XIV, що була частиною мобілізаційного плану, розробленого МВС. В ній містилися вказівки щодо осіб, які в момент війни, зважаючи на безпеку держави, повинні бути інтерновані. До них належали ті, хто був покараний в судовому порядку за шпигунство, зраду батьківщини (комуністи і члени ОУН) та підозрювані в таких злочинах. З цією метою МВС доручило воєводі А. Гавке-Новаку організувати в околицях Сарн табір, в якому утримувалося майже 2000 осіб³⁶.

З перших днів війни Волинь стала притулком для тисяч біженців з центральної Польщі, а також для багатьох воєводських управлінь і польського уряду. 7 вересня 1939 р. до Луцька з Варшави прибули польський уряд та численні урядові установи з районів, яким

³⁵ Polit I. Program wołyński wojewody Aleksandra Hauke-Nowaka 1938–1939. *Pregląd Wschodni*. 1999. T. V. Zeszyt 4(20). S. 709.

³⁶ Там само.

загрожував Вермахт. Сюди прибув прем'єр і міністр внутрішніх справ Ф. Славой-Складковський³⁷, який зупинився в готелі «Полонія». Президія Ради Міністрів переїхала до офісів Позичково-ощадного банку. МВС розмістилося поблизу луцького аеродрому в приміщенні відділу рільництва воєводського управління. Президент Ігнацій Мосціцький зупинився в замку князя Януша Радзівіла в Олиці. Завдяки зусиллям воєводи Гауке-Новака евакуйовані установи були розміщені в державних будівлях Луцька або переміщені до Дубна, Рівного та навколишніх сіл³⁸. Приміщень для прибулих не вистачило, а тому штаб МЗС і працівників дипломатичного корпусу воєвода скерував до Кременця, Вишневеця і Почаєва³⁹.

Коли Волинь тимчасово стала місцем евакуації вищих польських державних та військових чиновників зросла інтенсивність німецьких повітряних операцій.

³⁷ Феліціан Славой-Складковський (1885–1962) – польський політичний та державний діяч, генерал дивізії, за освітою лікар, близький співробітник Юзефа Пілсудського. З 1905 р. – учасник соціалістичного руху, член ППС та ППС – фракція революційна. Під час Першої світової війни служив у польських легіонах, що воювали на боці Центральних держав. З осені 1918 – у польському війську, офіцер санітарної служби. З 1924 – шеф санітарного департаменту Міністерства військових справ. Після травневого перевороту 1926 р. перебував на керівних посадах у державній адміністрації. 1926–1929, 1930–1931 – міністр внутрішніх справ. Був одним із головних організаторів широкомасштабної репресивної акції проти українців Галичини восени 1930 р. З травня 1936 до вересня 1939 – прем'єр-міністр та міністр внутрішніх справ Польщі. Один із авторів програми «зміцнення польського характеру краю» (1939), що полягала у колонізації суспільно-економічного і культурного життя на українських землях і посиленні боротьби з українським національним рухом. Рішучий противник політичного врегулювання українського питання в Польщі, зокрема, надання західноукраїнським землям автономного статусу. Помер на еміграції.

³⁸ *Włodarkiewicz W. Geneza, przebieg i skutki działań wojennych w województwie wołyńskim we wrześniu 1939 roku / Волинь і волиняни у Другій світовій війні : зб. наук. пр. / упоряд. М. М. Кучерепа. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. С. 164; Kozyra W. Polityka administracyjna ministrów spraw wewnętrznych Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1918–1939. Lublin, 2009. S. 121–122.*

³⁹ *Wrzesień 1939 r. w relacjach dyplomatów. Wybór i opracowanie A. Skrzypek. Warszawa, 1989. S. 121; Schimitzek S. Na krawędzi Europy. Wspomnienia portugalskie 1939–1946. Warszawa, 1970. S. 42.*

Білоруського (БОВО) особливих військових округів директиви щодо початку наступу на Польщу.

Військові ради цих округів отримали наказ до кінця дня 16 вересня 1939 р. потайки зосередитися і бути готовими до рішучого наступу, щоб блискавичним ударом розгромити війська противника. На території КОВО зосереджувалися три ударні групи. Шепетівська група під командуванням комдива І. Советнікова мала наступати в напрямку Рівне – Луцьк і під кінець 17 вересня оволодіти районом Рівне – Дубно, а наступного дня – районом Луцька і далі наступати на Володимир-Волинський. Військам наказувалось перейти державний кордон 17 вересня⁴².

На підставі цих директив були видані 15–16 вересня детальні бойові накази фронтам, армійським групам і нижчим військовим підрозділам. Важлива роль відводилася органам НКВС. Нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія⁴³ зобов'язав наркома внутрішніх справ УРСР І. Серова в мінімальний термін створити п'ять оперативно-чекістських груп в Київському особливому військовому окрузі.

Важлива роль відводилася органам НКВС. Нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія зобов'язав наркома внутрішніх справ УРСР І. Серова в мінімальний термін створити п'ять оперативно-чекістських груп в Київському особливому військовому окрузі. До 17 вересня їх

1945 начальник Вищої військової академії ім. К. Є. Ворошилова. Один з найвидатніших радянських військових теоретиків, мав величезний внесок в теорію та практику побудови Збройних сил СРСР. Автор книги «Мозок армії». З кінця 1930-х років один з головних радників Йосипа Сталіна з військових питань. «Патріарх» Генерального штабу. Професор. Єдиний Маршал Радянського Союзу, який вибув зі збройних сил СРСР під час Другої світової війни (з причини смерті від хвороби). Депутат Верховної Ради СРСР 1-го скликання. Кандидат у члени ЦК ВКП(б) (1939–1945).

⁴² Див.: Grzelak Cz. K. Kresy w czerwieni. S. 180–182.

⁴³ Лаврентій Павлович Берія (1899–1953) – радянський державний та політичний діяч. Входив у найближче оточення Сталіна. Голова НКВС (1938–1945), Генеральний комісар державної безпеки СРСР (30 січня 1941 – 6 липня 1945), перший секретар ЦК КП Грузії (1931–1938). Маршал Радянського Союзу (9 липня 1945), Герой Соціалістичної Праці (1943), лауреат Сталінської премії (1949). Був куратором найважливіших галузей оборонної промисловості, у тому числі всіх розробок, які стосувались створення ядерної зброї. Член ЦК ВКП(б) у 1934–1953 р. Член Політбюро ЦК ВКП(б) у 1946–1953 р. Член Центрального виконавчого комітету СРСР 7-го скликання. Депутат Верховної Ради СРСР (1937–1953), член Президії Верховної Ради СРСР. Депутат Верховної Ради УРСР. Після смерті Сталіна в червні 1953 Берію було заарештовано за звинуваченням у шпигунстві та змові з метою захоплення влади. За офіційним повідомленням, розстріляний за вироком суду в грудні 1953 р., хоча ймовірно, був убитий одразу після чи під час арешту 26 червня 1953 року.

було сформовано чотири: три діючі, а одна – резервна. Запланована п'ята група в цей час ще не була зорганізована. Кожна з опергруп у свою чергу ділилася на підгрупи відповідно до кількості територіальних дільниць. 15 вересня Л. Берія видав таємну директиву № 720, яка чітко регламентувала дії оперативно-чекістських груп. Нею передбачалося негайно зайняти всі приміщення установ зв'язку, поставити там надійних людей. Це стосувалося також приміщень банків, державних скарбниць, сховищ цінностей, друкарень, редакцій газет, складів паперу, архівів.

Особливу увагу було звернено на арешти представників урядової адміністрації (поліції, жандармерії, прикордонної охорони і філії II відділу генерального штабу, воєвод та їхніх помічників). До цього списку потрапили керівники польських, білоруських, російських і українських політичних партій і організацій, серед них – Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО), Організації українських націоналістів (ОУН), Української соціалістичної радикальної партії (УСРП), Фронту національної єдності (ФНС). Окремий пункт директиви передбачав «з метою запобігання змовницькій зрадницькій роботі заарештувати й оголосити заручниками відомих представників з-поміж поміщиків, князів, дворян і капіталістів». Водночас опергрупи повинні були взяти під контроль в'язниці, організовувати охорону залізничних станцій, депо, ремонтних заводів, станційних складів, водокачок, залізничних мостів, шляхів і зв'язку⁴⁴.

Поряд з військовою підготовкою йшла підготовка пропагандистська. При політуправлінні Українського фронту у спеціальному поїзді працювали редакції, які мали у своєму розпорядженні необхідне друкарське обладнання. Вони підготували і передали армійським групам й авіапідрозділам 150 тис. примірників листівок-відозв до польських жовнірів (польською мовою), 120 тис. звернень до трудящих Західної України (українською мовою), а також відозву Військової ради до солдатів і командирів Червоної армії (250 тис. примірників) та багато іншої друкованої продукції⁴⁵.

⁴⁴ Див.: Іллюшин І. Оперативно-чекістські групи УНКВС в західних областях України у вересні-жовтні 1939 року (за матеріалами Державного архіву Служби безпеки України) / 1939 рік в історичній долі України і українців. Львів, 2001. С. 179–180.

⁴⁵ Głowacki A. Sowietci wobec polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939–1941. Wyd. II. Łódź, 1998. S. 26.

Климент Єфремович Ворошилов (1881–1969), радянський військовий офіцер і політик часів Сталіна Фото 1937 р.

Джерело: https://en.wikipedia.org/wiki/Kliment_Voroshilov

Борис Михайлович Шапошников (1882–1945) – російський та радянський військовий діяч і військовий теоретик, Маршал Радянського Союзу

Джерело: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%>

Лаврентій Павлович Берія (1899–1953) – радянський державний та політичний діяч.

Входив у найближче оточення Сталіна. Фото

Джерело: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%>

Реалізуючи свій сценарій, Сталін у присутності В. Молотова і К. Ворошилова проінформував о 2-й годині ночі 17 вересня німецького посла Шуленбурга, що Червона армія розпочне бойові дії проти Польщі за чотири години. Одночасно він був ознайомлений зі змістом ноти, яку радянська сторона мала у зв'язку з цим подати польському послу в Москві та іншим дипломатичним місцям. Сталін на вимогу Шуленбурга вніс деякі поправки до тексту ноти⁴⁶. Після цієї аудієнції о 3-й годині ночі був терміново запрошений до Народного комісаріату закордонних справ СРСР посол Польщі Вацлав Гжибовський. Там перший заступник НКВС В. Потьомкін зачитав Ноту уряду СРСР, яку польський посол прийняти категорично відмовився.

⁴⁶ Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów. 17 września 1939. T. 1: Geneva i skutki agresji. Warszawa, 1994. S. 155.

**Подать руку помощи братским народам
Западной Украины и Западной Белоруссии –
наша священная обязанность!**

**Радянський плакат, де пропагується ідея
«визвольного походу». Фото з Вікіпедії**

Введення радянських військ у Західну Україну і Західну Білорусію обґрунтовувалося тим, що польський уряд не проявляє ознак життя, і таким чином Польща перетворилася на зручне поле для всіляких випадковостей і несподіванок, які можуть створити загрозу для СРСР. Радянський Союз, зазначалося далі в ноті, не може байдуже ставитись до долі населення Західної України і Західної Білорусії – своїх єдинокровних братів, які залишилися беззахисними. Зважаючи на все

це, уряд СРСР дав наказ частинам Червоної армії перейти кордон і взяти під захист життя та майно населення західноукраїнських земель⁴⁷.

**Колони радянської піхоти перетинають кордон з Польщею
17.09.1939 р. Фото з Вікіпедії**

17 вересня о 5.40 ранку за московським часом радянські війська перейшли державний польсько-радянський кордон. Президент Польщі Ігнацій Мосцицький у другій половині дня 17 вересня з цього приводу виступив із заявою такого змісту: «В час, коли наша армія від першого дня війни аж по день нинішній з безприкладним героїзмом бореться із навалюю ворога, витримуючи натиск значно переважаючих німецьких збройних сил, східний сусід напав на наші землі, порушуючи зобов'язуючі договори і будь-які засади моральності.

Не вперше в нашій історії ми опинились перед лицем загарбників нашого краю як із заходу, так і сходу»⁴⁸.

⁴⁷ Волинь радянська (1939–1945 рр.): Збірник документів і матеріалів. Ч. III. Львів, 1971. С. 9–10.

⁴⁸ Ajnenkiel A., Drzycimski A., Paradowski J. Prezydenci Polski. Warszawa, 1991. S. 73.

Президент Польщі Ігнацій Мосцицький

Джерело: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%>

Польським військам був даний наказ: опору Червоній армії не чинити. А тому збройних сутичок польських військ із радянськими було небагато. Зафіксовано лише близько 40 випадків незначних боїв і сутичок польського війська та прикордонних патрулів з Червоною армією під Колками, Володимиром-Волинським, Ковелем, Шацьком. Наприклад, у Верхівських і Обзирських лісах, що у Камінь-Каширському районі, дислокувався польський полк. Але коли появилися радянські літаки, то весь особовий склад покидав своє майно та зброю і порозбігався у різні боки. Пізніше цю зброю позбирали для себе жителі навколишніх сіл⁴⁹. Без бою здалися бійцям Червоної армії польські вояки поблизу села Новини колишнього Порицького району. Червоноармійці, обеззброївши, повели їх під конвоєм до селища Порицьк⁵⁰.

Оволодіння Волиню покладалося на 5-ту армію. На її шляху знаходилися Рівне, Дубно, Здолбунів, Луцьк, Ковель, Володимир-Волинський. У цих містах розташовувалися гарнізони Війська польського, які нараховували декілька тисяч жовнірів, які мали багато

⁴⁹ А УСБУ у Волин. обл. Ф. П. Спр. 5576. Арк. 278.

⁵⁰ Там само. Арк. 214.

озброєння і військової техніки. Зокрема в Луцьку містився батальйон з новітніми французькими танками R-35. Першими прийняли на себе удар підрозділи Корпусу охорони прикордоння (КОП). Уже 17 вересня радянські війська прийшли в Рівне, Дубно. Після здобуття Дубна 36-та танкова бригада о 9 год. ранку 18 вересня вирушила в напрямку Луцька. Об 11 год. вона вже була в Млинові. Там годиною пізніше ця бригада отримала наказ командувача 5-ї армії комдива І. Свешникова про зайняття Луцька до кінця дня 18 вересня.

Як відомо, польський генерал П. Скуратович, що знаходився в Луцьку, мав, поряд з іншими, завдання організувати протитанкову оборону над Стиром. Проте, після отримання звістки про наступ Червоної армії, він видав наказ про згортання оборони і вирушив у напрямку Горохів-Львів. Його поведінка засвідчує, що він не мав навіть найменшого наміру чинити опір радянським частинам. Однак П. Скуратович не уникнув долі інших генералів. Він потрапив у полон і в 1940 р. загинув у Харкові⁵¹.

36-та танкова бригада вирушила з Млинова до Луцька о 13 год. В її розпорядженні було 200 танків Т-26 і 23 бронемашини. Першим дістався до Луцька о 15 год. 30 хв. розвідбатальйон, який без перешкод переправився через міст на Гнідаві. При підході до залізничної колії зі сторони Ківерець надійшов польський військовий ешелон, а за ним – ще три. Перші два здались відразу, а наступні два – після недовгої перестрілки.

До 19 год. всі батальйони бригади увійшли до Луцька, відтявши полякам можливість відступу в напрямку Львова, Володимира-Волинського і Ковеля. В районі Луцька потрапили в полон 9 тис. польських солдатів, з них 1000 офіцерів. Радянські війська захопили тут 7000 карабінів, 40 станкових кулеметів, 1 танк, 4 військових ешелони⁵².

Після здобуття Луцька 36-та танкова бригада отримала наказ вирушити через Торчин до Володимира-Волинського і зайняти його 19 вересня. Для підтримки бригади було виділено стрілецький батальйон й артилерійську батарею. Після короткої підготовки бригада з 206 танків і 23 бронемашин пішла на Володимир-Волинський.

Радянські війська зайняли це місто 19 вересня. Танки оточили школу підхорунжих резерву, в якій перебував генерал Мечислав Сморовінський зі штабом. Командування Червоної армії запропонувало здатися. Польський генерал для переговорів послав парламентарів, які погодилися на радянські пропозиції з умовою, що військам буде дана можливість переправитись на західний берег Бугу. Радянський генерал

⁵¹ Grzelak Cz. Kresy w czerwieni... S. 303.

⁵² Там само. S. 304.

М. Богомолів на це погодився, і була підписана двостороння угода. Згідно з домовленостями, солдати склали зброю, а вранці наступного дня вся польська залога мала бути в супроводі червоноармійців відправлена за Буг. 20 вересня колона під командуванням генерала М. Сморовінського вирушила в напрямку Устилуга. Проте росіяни не дотрималися угоди. Вже за містом у лісі вся колона була оточена танками, офіцерам наказано також скласти зброю, їх визнали військовополоненими. Колону спрямували до Луцька⁵³.

Вступаючи на західноукраїнські землі, радянські власті розраховували на підняття тут українським населенням збройного повстання. Так, у листівці-відозві командуючого Українським фронтом С. Тимошенка від 17 вересня 1939 р., що розкидалася з літаків над територією західноукраїнських земель, говорилося: «Зброєю, косами, вилами і сокирами бий вічних ворогів – польських панів»⁵⁴. У відозві військової ради цього ж фронту до трудящих Західної України, яка публікувалася у газетах 17 вересня, писалося: «Годі терпіти голод і злидні, національне безправ'я і пригнічення! Годі носити на своїх згорблених плечах польських панів... Забирайте в свої руки панську землю, випаси, луки, вигони! Скидайте владу поміщиків, беріть владу в свої руки, вирішуйте самі свою долю!»⁵⁵. Проте, як відомо, прямий заклик більшовиків та намагання німців підняти західноукраїнське суспільство на повстання залишились не реалізованими. Значною мірою від передчасного виступу маси зупинила Організація українських націоналістів. Загальнонародне повстання, яке планувалося ОУН раніше, було відкладене з огляду на хиткість ситуації і можливі великі недоцільні втрати.

23 вересня Червона армія зайняла всю територію Волині. Прихід радянських військ волиняни зустріли по-різному. Частина населення зустріла їх з національними синьо-жовтими прапорами, квітами, вважаючи прихід Червоної армії визволенням з-під гніту польської держави. Це було і великим святом, і водночас сподіванням на кращу долю. Волиняни мали надію, що визволителі принесуть у їхній край справедливий правопорядок, повагу до місцевих звичаїв. Але чимало людей зустріли «визволителів» з недовірою, сумнівом, а то й просто вороже. Вони добре розуміли, що несе для народу Червона армія під гаслами визволення. Справа в тому, що волинянам було добре відомо

⁵³ Łukomski G., Polak B. Generałowie Wojska Polskiego – kawalerowie Orderu Virtuti Militari – zamordowani w niewoli sowieckiej 1939–1942 / Bitwy września 1939. Koszalin, 1993. S. 115.

⁵⁴ Боротьба за державність України (1917–1993 pp.). Львів, 1994. С. 95.

⁵⁵ *Червона Україна*. 1939. 17 верес.

Волиняни зустрічають Червону армію. Червоноармійці роздають радянські газети. Вересень 1939 р. Фото з Вікіпедії

про голод 1932–1933 рр., масові репресії, важке матеріальне становище радянських українців, русифікацію та інші негативні явища, про які розповідали за польських часів газети та втікачі з «радянського раю».

Прийшов час підбивати підсумки війни. 22 вересня були проведені спільні паради німецьких і радянських військ на честь перемоги над польською державою. 6 жовтня Гітлер, виступаючи з півторагодинною промовою у німецькому рейхстазі, сказав, що протягом двох тижнів припинила своє існування держава з 36-мільйонним населенням і армією більше ніж 50 дивізій. Німецька армія втратила за цей час 10 572 особи вбитими. Всі польські армії були розгромлені. 694 тис. осіб було взято в полон⁵⁶. Далі в цій же промові Гітлер спинився на питанні про радянсько-німецьке співробітництво. «На сході Європи, – заявив фюрер, – зусиллями Німеччини і Росії встановився спокій і мир. Інтереси Німеччини і Росії тут повністю збігаються»⁵⁷.

Підсумки війни підбивав і Радянський Союз. Виступаючи 31 жовтня 1939 р. на сесії Верховної ради СРСР, нарком В. Молотов, вихваляючи спільну перемогу над Польщею, сказав: «Виявилось достатньо короткого удару по Польщі з боку німецької армії, а потім Червоної армії, щоб нічого не залишилось від цього потворного дітища Версальського договору...»⁵⁸. Українським фронтом, згідно з польськими джерелами,

⁵⁶ Промова Гітлера в Рейхстазі. *Вільна праця*. 1939. 10 жовт.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Архівні документи УСРР – УРСР – СРСР. *Молотов В. М.* Про зовнішню політику Радянського Союзу. Доповідь Голови Ради Народних Комісарів і народного комісара іноземних справ В.М.Молотова на засіданні Верховної Ради Союзу РСР. (31 жовтня 1939 р.). URL: [https://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1939\(10\)31.molotov..php](https://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1939(10)31.molotov..php) (дата звернення: 18.07.2025).

було інтерновано 230–250 тисяч вояків польської армії, в тому числі від 10 до 15 тис. офіцерів⁵⁹.

**Військовослужбовці Червоної армії та Вермахту діляться враженнями про спільний розгром Польщі. Вересень 1939 р.
Фото з Вікіпедії**

Проте і радянській армії не вдалося уникнути втрат. 31 жовтня 1939 року В. Молотов повідомив про те, що при бойовому просуванні Червоної армії військові частини мали серйозні сутички з польськими частинами та були жертви. Зокрема, нарком навів дані про втрати на українському фронті: убитих із керівного і рядового складу – 491 і ранених – 1359, тобто всього – 1850 осіб⁶⁰. Бойові трофеї Червоної армії в Польщі склали понад 900 гармат, 10000 кулеметів, 300 тисяч гвинтівок, 150 мільйонів патронів, майже один мільйон артилерійських снарядів, до 300 літаків тощо⁶¹.

Згідно з польськими джерелами, втрати радянської сторони становили близько 3 тис. вбитих, 8–10 тис. пораниених, в польський полон потрапило до 2 тис. червоноармійців⁶². За успішне виконання

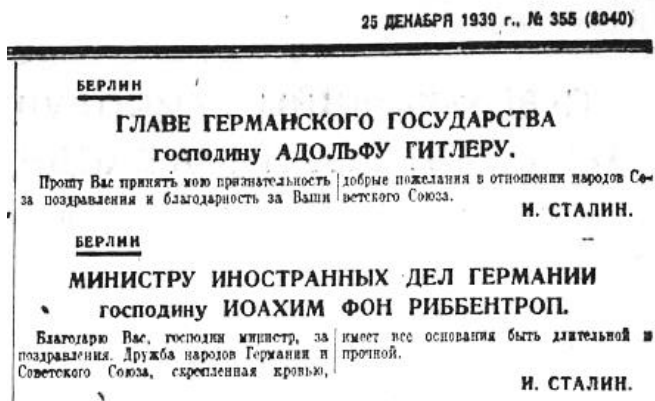
⁵⁹ Szcześniak A. Katyń. Tło historyczne, fakty, dokumenty. Warszawa, 1989. S. 37; Bitwy września, 1939. S. 99.

⁶⁰ Архівні документи УСРР – УРСР – СРСР. *Молотов В. М.* Про зовнішню політику Радянського Союзу. URL: [https://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1939\(10\)31.molotov.php](https://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1939(10)31.molotov.php) (дата звернення: 18.07.2025).

⁶¹ Там само.

⁶² Grzelak Cz. Agresja Związku Sowieckiego na Polskę we wrześniu 1939 r. (w:) Zbrodnia Katyńska. Droga do prawdy. Warszawa, 1992. S. 30.

завдання по звільненню і проявлені при цьому мужність і героїзм 16 145 командирів, червоноармійців і прикордонників були нагороджені орденами і медалями СРСР. 39-ти військовослужбовцям присвоєно звання Героя Радянського Союзу, 24 частини і з'єднання нагороджені орденами СРСР⁶³. Невдовзі газета «Правда» 23 грудня 1939 року опублікувала телеграми Гітлера та Ріббентропа, у яких вони сердечно вітають Сталіна із 60-річчям. Сталін відповів: «Дружба народів Німеччини та Радянського Союзу, що була скріплена кров'ю, має усі підстави бути довгою та міцною»⁶⁴.

**«Дружба, скріплена кров'ю» – слова, сказані Сталіним,
про співпрацю Радянського Союзу з нацистською Німеччиною.
Газета «Правда», 25 грудня 1939 р.**

Після успішного розгрому Польщі у Москві 28 вересня був підписаний договір про дружбу і кордони між СРСР і Німеччиною, який визначив кордон між цими державами по так званій лінії Керзона. Більшість західноукраїнських земель опинились під контролем СРСР. Це було логічним наслідком підступної політики, яку вели напередодні Другої світової війни два тирані, споріднені духом, ідеологією та методами розділу світу.

⁶³ Маніта В. Особливості партійно-політичної роботи в визвольних походах Червоної Армії 1939–1940 рр. Тези доп. і повід. респ. наук. конф. Львів, 1989. С. 148–149.

⁶⁴ Війна і міф. Невідома Друга світова / за заг. ред. О. Зінченка, В. В'ятровича, М. Майорова. Харків, 2016. С. 15.

Ці територіальні зміни серйозно вплинули на українське політичне життя. Вкрай негативно до цих змін поставились українські націоналісти. Газета «Українське слово», що видавалася в Парижі, в номері за 24 вересня 1939 року гостро критикувала політику Німеччини, розцінюючи її як політику, ґрунтовану на цинізмі, віроломстві, брехні і зловживанні чужим довірям. Звинувачуючи німців у торгах українськими землями для задоволення власних потреб, газета викривала «диявольський план Німеччини», що полягав у здійсненні «дранх нах остен» для захоплення територій на Сході. Газета зазначала, що «Німеччина думала про українську територію, про українське вугілля і залізо, про український хліб. Вона думала про Україну як про німецьку колонію, колонію, населену підданими, народом прислужників, який має працювати на народ “панів” (за висловом Гітлера), а не як про незалежну національну державу»⁶⁵.

Трохи пізніше газета «Тризуб» (Париж) писала: «... Ми мусимо ясно розуміти, що перемога Сталіна – Гітлера – це кінець всім ще нині вільним та незалежним державам, це зміцнення тих кайданів, у які заковано наш народ»⁶⁶. Український комітет у Парижі зазначив: «Перед самою війною, звертаючись постійно до українців Галичини та Волині, говорячи про їхні кривди в Польщі, Німеччина віддала їх в подяку совітській Москві за її допомогу, віддала в руки найлютішого нашого ворога, віддала на поталу, на знущання шість мільйонів українців»⁶⁷.

Оцінюючи включення Західної України до складу Української РСР, Орест Субтельний пише, що це «без сумніву, було подією великої історичної ваги, оскільки вперше за багато століть українці з'єдналися в межах однієї державної структури. Але через свою обмежену тривалість це насильне об'єднання не спричинило глибоких змін ні в Західній, ні в Радянській Україні. І все ж воно мало певний вплив: перше знайомство з радянською системою виявилось для західних українців в основному негативним досвідом, у результаті якого багато з них дійшли висновку, що “більшовицької” влади слід уникати будь-якою ціною»⁶⁸.

2. Формування державно-політичних структур. Радянізація

23 вересня 1939 р. Червона армія зайняла всю Волинь. Завершення військової кампанії на сході Польщі на зламі вересня-жовтня 1939 р.

⁶⁵ Ганебний злочин проти України. *Українське слово*. 1939. 24 верес.

⁶⁶ *Тризуб* (Париж). 1939. 10 груд.

⁶⁷ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. С. 489–490.

⁶⁸ Субтельний О. Україна. Історія. С. 394–395.

висунуло на перший план питання нової державної належності та суспільно-політичного устрою територій, зайнятих Червоною армією.

Якими ж були наміри радянського керівництва? По-перше, ліквідувати систему польських державних інституцій. По-друге, формувати органи нової влади. Згорання елементів громадянського суспільства на Волині проявлялося насамперед у ліквідації багатопартійності, існування якої, бодай в урізаному вигляді, допускав авторитарний режим довоєнної Польщі. На Західній Україні до приходу радянських військ діяла розгалужена мережа партійних структур. Провідною партією було Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), яке мало великий вплив на маси. На виборах до сейму 1930 року воно отримало 17 місць, за нього віддали голоси майже 62 тисячі волинян. Ця партія відіграла велику роль у створенні на Волині розвинутої мережі українських кооперативних організацій. Незаперечні її заслуги у піднесенні національної свідомості края. УНДО видавало газету «Діло», політичні тижневики «Свобода», «Неділя», чимало регіональних видань. Авторитетними були лідери партії Д. Левицький, В. Мудрий, С. Баран, О. Луцький, І. Кедрин та інші.

Волинське українське об'єднання (ВУО), яке діяло з 1931 року, за ідеологією і тактикою було близьким до УНДО. Але ВУО займало пропольські позиції і виступало за налагодження на Волині українсько-польської співпраці. Очолювали ВУО П. Певний, майбутній глава Української автокефальної православної церкви С. Скрипник (митрополит Мстислав), М. Тележинський, С. Тимошенко. Ця партія видавала тижневик «Українська нива», з 1937 р. – «Волинське слово».

Активізували діяльність у краї партії лівого і правого спрямування. Так, чимало прихильників на Волині мала Українська соціалістична радикальна партія (УСРП). Вона постійно брала участь у виборах до польського парламенту, а також уважно стежила за політичним життям радянської України. Зокрема, під час голодомору 1932–1933 рр. у партійній газеті «Громадський голос» постійно друкувалися листи очевидців цих подій. На Волині УСРП організовувала селянські віча і з'їзди, проводила значну культурно-освітню роботу. Провідними діячами партії в краї були С. Жук, І. Бондарчук, А. Нівінський, С. Семенюк.

Значний вплив на волинян мали партії й організації правого спрямування – Організація українських націоналістів (ОУН), Фронт національної єдності, дещо менший – Український національний козацький рух.

ОУН із часу свого виникнення у 1929 р. до початку Другої світової війни пройшла бурхливу історію. Значну увагу вона приділяла розгортанню роботи на Волині. Незважаючи на жорсткі переслідування і репресії з боку польських властей, лави українських націоналістів

у краї постійно поповнювались інтелігенцією, учнівською молоддю, селянами, духівництвом. У 1935 р. на Волині діяли дві окружні, шість повітових ексекутив, 168 осередків ОУН⁶⁹. Крім цього, організація опікувала дитячі і юнацькі гуртки. ОУН набула значного досвіду повсякденної пропагандистсько-виховної роботи. Будучи нелегальною підпільною організацією, вона намагалась охопити своїм впливом різноманітні легальні українські громадські, освітні, молодіжні, господарські організації. Впливи ОУН на Волині значно посилювалися після розпуску в 1938 р. Комуністичної партії Західної України.

У другій половині 30-х років на політичній арені Західної України з'являється нова праворадикальна організація – Фронт національної єдності (ФНЄ). Провідник Фронту Д. Паліїв особливу увагу надавав поширенню впливу і організації фронтових дружин на Волині. Члени ФНЄ активно пропагували ідеї українського націоналізму, поширювали серед волинян свої друковані видання, брали участь в антивиборчих акціях, боролися проти полонізації українських шкіл.

За відродження української державності у 20–30-х роках виступав рух вільного козацтва, зорганізований у 1920 р. в Українське національне козацьке товариство (з 1935 року – Український національний козацький рух (УНАКОР). Перейнявши нацистську ідеологію, він став претендувати на роль виразника українського національно-соціалістичного руху⁷⁰. УНАКОР активністю на Волині не відзначався.

Значний вплив на волинян у міжвоєнний період мали партії лівого спрямування – Комуністична партія Західної України (КПЗУ), яка працювала у підпіллі. Легальними її представниками були Українське селянсько-робітничє соціалістичне об'єднання («Сельроб») та Українське селянське об'єднання (УСО). Їх програмні засади – земля без викупу (націоналізація землі), суспільна власність на засоби виробництва – були лише соціальною демагогією, які не завжди відповідали інтересам українців. Якщо діяльність «Сельробу» та УСО заборонила на початку 30-х років польська влада, то КПЗУ змушена була припинити свою діяльність у 1938 р. згідно з рішенням свого рідного Комінтерну.

У вересні 1939 р. більшовики застали на Волині ще й інші політичні партії, численні громадські товариства й об'єднання різноманітного спрямування, серед яких активністю вирізнялися «Просвітянські хати», «Рідні хати», «Союз українок».

Уже протягом першої половини вересня 1939 р. діяльність політичних партій через обставини німецько-польської війни практично

⁶⁹ Державний архів Волинської області (далі: Держархів Волинської обл.). Ф. 46. Оп. 9. Спр. 2890, арк. 6.

⁷⁰ Там само.

була паралізована. Із вступом радянських військ від 20 до 30 тисяч керівників політичних партій, діячів громадських організацій, відомих представників кооперації, науковців, журналістів, творчої інтелігенції, які діяли в Західній Україні, виїхали на окуповану німцями територію Польщі⁷¹. Представники регіональних партій та місцевих філій загальнопольських партій склали заяви про саморозпуск.

Частина політичних лідерів і організацій, що залишилися, намагалася встановити співробітництво з новою владою. Так, політичні угруповання Галичини центристського напрямку створили у Львові Допомоговий комітет на чолі з К. Левицьким. Комітет репрезентував інтереси українського населення. Делегація, на чолі з К. Левицьким 24 вересня 1939 р. зустрілася з комендантом м. Львова Івановим і членом цивільної адміністрації Міщенком⁷². Делегація запевнила їх у лояльності до радянської влади і заявила про готовність співпрацювати з нею. Представник влади обіцяв не переслідувати українські громадські організації. Але через декілька днів НКВС розпочав арешти західно-українських громадських діячів та лідерів легальних політичних партій. Одночасно із заборonoю українських політичних структур почалася ліквідація польських інституцій. Проїшли масові арешти польських політичних лідерів і функціонерів.

Напередодні приходу радянських військ у містах і селах Волині колишні члени КПЗУ почали створювати революційні комітети. У Луцьку, Любомлі, Ковелі та інших населених пунктах організовувалися ревкоми, які негайно почали створювати загони червоної гвардії. У селі Любитів Ковельського повіту вже 18 вересня 1939 р. було обрано ревком на чолі з С. В'юном. Головою Любешівського волосного ревкому став член КПЗУ С. Джуманюк. Колишні політичні в'язні Брестської тюрми А. Мізюк, П. Оліферчук та інші організували повітовий ревком у селищі Колки⁷³.

Проте активність колишніх членів Комуністичної партії Західної України не подобалася новій владі. Пояснюється це тим, що комуністичний рух на західних землях був скомпрометований розпуском КПЗУ. Комінтерн постановою виконкому від 16 серпня 1938 року розпустив Комуністичну партію Польщі та її складову частину – Комуністичну партію Західної України. В постанові виконкому Комінтерну,

⁷¹ Субтельний О. Україна. Історія. С. 393.

⁷² Швагуляк М. М. Західноукраїнська суспільність напередодні та під час німецько-польської війни 1939 р. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Міжвідомчий збірник. Вип. І. Київ, 1992. С. 169.

⁷³ Історія Волині : 3 найдавніших часів до наших днів : монографія / відп. ред. О. Г. Михайлюк. Львів, 1988. С. 107.

в душі тих часів, КПЗУ звинувачувалась у найгіршому: «...В керівних ланках Польської Компартії протягом ряду років орудували вороги, агенти польського фашизму... Банда шпигунів і провокаторів, яка засіла в керівництві Компартії Польщі і розсадила, в свою чергу, агентуру по партійній периферії, систематично видавала класовому ворогові кращих синів робітничого класу, розбивала з року в рік провалами партійної організації як в Польщі, так і в ...Західній Україні...»⁷⁴.

Недовіра до колишніх членів КПЗУ була такою великою, що лише 47 західноукраїнських комуністів у довоєнний період було переведено у члени ВКП(б)⁷⁵, з них – 10 у Волинській області⁷⁶. Зрозуміло, що в ситуації, коли під підозрою перебувала місцева комуністична інтелігенція, а демократична більшість західноукраїнської інтелігенції назагал була зарахована до «відвертих антирадянщиків», на терені Західної України після вересня 1939 р. утворився своєрідний вакуум влади. Заповнення його відбулося не відразу, а з певною затримкою. У багатьох місцевостях навіть через дві доби після приходу радянських військ ще не було структур, які взяли б за наведення елементарного громадського порядку. Тому після ліквідації польських державних інституцій постало питання формування органів нової влади.

Хоча прихід Червоної армії супроводжувався гаслами класової боротьби в душі Жовтневої революції, насправді йшлося не про революцію у власному розумінні, а лише про відтворення на приєднаній території існуючої в СРСР моделі суспільства відповідно до заздалегідь відпрацьованої схеми. Показово, що радянські уповноважені досить рішуче припиняли всілякі відхилення від цієї схеми. Навіть революційні ініціативи колишніх членів КПЗУ (створення ревкомів) рішуче відкидалися владою. Створенням нового державного апарату займалися політичні органи Червоної армії.

Для легітимного оформлення нової політичної системи потрібен був час. Протягом перехідного періоду владу на місцях повинні були здійснювати тимчасові органи, створення яких ініціювалося у зверненні від 29 вересня 1939 року командуючого Українським фронтом С. Тимошенка «До трудового населення Західної України»⁷⁷. У перші дні після вступу радянських військ у Західну Україну роль цивільних

⁷⁴ Панчук М. І. Комуністична партія Західної України: героїзм і драматизм історії / Про минуле заради майбутнього. Київ, 1989. С. 107–124.

⁷⁵ Тесленко М. Організаційно-партійна робота в західних областях України (1939–1941 рр.). *Український історичний журнал*. 1975. № 9. С. 71.

⁷⁶ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 648. Арк. 53.

⁷⁷ *Червоний прапор*. 1939. 2 жовт.

організаторів нової державної структури залишалася другорядною. Все у цьому процесі розподілялося таким чином:

- створення тимчасових управлінь, не ревкомів, а саме тимчасових управлінь з представником армії (в особі одного з політпрацівників – він же голова), представником НКВС і по одному представнику від робітників та лівої інтелігенції;

- організація постачання міського населення продовольством, захоплення складів продовольства, залучення до органів постачання робітників; встановлення тісного зв'язку з робітничими організаціями, створення озброєних робітничих загонів для встановлення «революційного» порядку;

- створення по гмінах селянських комітетів з представників незможників і середняків для захоплення поміщицьких і монастирських земель, а також земель великих державних чиновників і передача цих земель біднякам та середнякам.

У цьому зверненні вказувалося: «Всі ці заходи мають на меті зруйнування існуючої пансько-буржуазної влади. Вони повинні проводитися політичними працівниками Армії та прикомандированими до Армії політичними працівниками і працівниками НКВС»⁷⁸.

Військова рада Українського фронту 3-го жовтня затвердила Луцьке обласне тимчасове управління у складі В. А. Бегми, І. М. Мартиненка, П. Л. Тульнова, Р. В. Крутова. Головою управління був призначений В. А. Бегма⁷⁹. В усіх містах, колишніх повітах і воєводствах створювалися тимчасові управління, а в селах і колишніх гмінах – селянські комітети.

**Василь Андрійович Бегма – голова
Луцького тимчасового управління. Фото**

Джерело: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%>

⁷⁸ *Червоний прапор*. 1939. 2 жовт.

⁷⁹ Волинський обласний краєзнавчий музей, книга вступу 475/1, книга історії 1775/1.

Отже, з перших днів приходу Червоної армії на територію Волині всі функції державної влади здійснювали тимчасові управління та волосні і селянські комітети. Верхні шаблі ієрархії – обласні (воєводські), міські, повітові тимчасові управління – комплектувалися прибулими зі сходу партійними і радянськими працівниками. Для заповнення численних вакансій ЦК ВКП(б) наказав зібрати в радянській Україні 2000 партійних та комсомольських працівників. Призначення на посади відбувалося згідно з рівнем керівної роботи в державних структурах. Наприклад: головою Луцького обласного управління став один із секретарів Київського обкому КП(б)У – В. А. Бегма. Нерідко до тимчасових управлінь входили добровольці з числа колишніх політ'язнів – комуністів, члени ревкомів, які були розпущені з приходом радянських військ. Але траплялися випадки, коли в органи влади потрапляли недосвідчені у політиці люди, які, звичайно, ніякої ініціативи не проявляли.

Нижчий шабель нової адміністрації – селянські комітети – формувалися на сільських сходах у присутності представників повітових тимчасових управлінь, часто армійських політпрацівників. Головною місією радянського представника було не допустити обрання до складу сількому, а особливо його головою, «контрреволюційного елементу». Обрані таким чином сількоми найчастіше складалися з бідняків, які не користувалися особливим авторитетом у односельців.

Нормалізувати обстановку після вересневої розгубленості нової влади вдалося досить швидко. Запроваджувалася комендантська година. Під загрозою покарання вимагалося здати зброю, заборонялося змінювати місце проживання, давати притулок стороннім особам. Починаючи з кінця вересня 1939 р., в усіх містах Західної України створювалася озброєна робітнича гвардія з підпорядкуванням її тимчасовим управлінням, а по селах – озброєні сільські дружини⁸⁰, які підпорядковувалися селянським комітетам. Ці підрозділи поряд із забезпеченням порядку в містах і селах запобігали пограбуванням, охороняли склади, установи, залізничні станції⁸¹. Робітнича гвардія одночасно виконувала функції судів, виявляла і вилучала зброю, виловлювала офіцерів польської армії, колишніх поліцаїв, осадників та інших ворогів нового порядку⁸².

⁸⁰ Держархів Волинської обл., ф. р-293, оп. 1, спр. 2, арк. 3.

⁸¹ Кучерепа М. М. Історія Волині: 1939–1941 рр. Навч. посібн. Луцьк : Волин. обл. друкарня, 2006. С. 38.

⁸² Варецький В.Л. Соціалістичні перетворення у західних областях УРСР. Київ, 1960. С. 106, 107.

Тимчасові органи влади, маючи у своєму розпорядженні озброєні робітничі загони і сільські дружини, повністю взяли владу до своїх рук. При міських тимчасових управліннях було створено відділи: продовольчий, фінансовий, промисловий, охорони здоров'я, народної освіти, комунальний, політико-освітній⁸³. Почалося впровадження нового економічного життя. Встановлювався робітничий контроль на виробництві, восьмигодинний робочий день, забезпечувались роботою безробітні⁸⁴, конфісковувалися землі поміщиків, церкви, монастирів і осадників⁸⁵.

Проте тимчасові органи влади не могли вирішити питання про державну владу і суспільний лад. Ці корінні життєві питання міг розв'язати лише представницький орган народної влади, обраний усім населенням Західної України шляхом загальних, рівних і прямих виборів. Для цього потрібно було скликати Народні збори Західної України, які б вирішили питання про суть і форму влади. З ініціативою про скликання таких установчих зборів доручили виступити Львівському тимчасовому управлінню. 4 жовтня 1939 року воно звернулося з відозвою до Луцького, Станіславського і Тернопільського тимчасових управлінь про скликання Народних зборів Західної України. 7 жовтня було опубліковано «Положення про вибори до Українських Народних Зборів Західної України»⁸⁶. Були також опубліковані постанови Львівського, Луцького, Тернопільського і Станіславського комітетів про початок підготовки до виборів, які призначалися на 22 жовтня 1939 р.⁸⁷

Агітаційно-пропагандистські бригади роз'яснювали населенню «Положення про вибори до Українських Народних Зборів Західної України», намагалися переконати волинян у демократичності радянської виборчої системи. І дійсно, в порівнянні з польськими законами, вибори до Народних зборів значно вигравали за формою. Так, згідно зі статтею 1 згаданого «Положення», вибори проводилися «на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні», а виборчі права отримували усі «... громадяни Західної України, які досягли 18 років, незалежно від расової і національної приналежності, віросповідання, освітнього цензу, осілості, соціального

⁸³ Варецький В.Л. Соціалістичні перетворення у західних областях УРСР. Київ, 1960. С. 107.

⁸⁴ *Молода гвардія*. 1939. 26 жовт.

⁸⁵ Данилюк В. О. Вірити занадто боляче ... Волинь: хроніка подій 1939–1944 років. Луцьк, 2000. С. 33.

⁸⁶ *Вільна Україна*. 1939. 7 жовт.

⁸⁷ *Молода гвардія*. 1939. 14 жовт.

походження, майнового стану та минулої діяльності»⁸⁸. Простим людям важко було розібратися у змісті «Положення» і дійсному стані речей.

Більшовицька партія, щоб забезпечити собі перемогу на виборах, провела ретельний відбір кандидатів у депутати. До того ж вибори проходили на безальтернативній основі, в час, коли вже була заборонена діяльність усіх політичних партій, закриті всі українські культурно-освітні і громадські організації. Над пресою встановлювалася жорстка комуністична цензура. Багатьох активних діячів національно-визвольного руху заарештували, а деякі з них змушені були емігрувати.

Найскладнішою технічно і трудомісткою процедурою виявилось складання списків виборців. Справу сильно утруднювали біженці з центральних і західних воєводств Польщі. До складання списків залучалося багато місцевих учителів. Так, за повідомленням «Правди», у Луцьку 62 реєстратори протягом 4-х днів обійшли усі будинки і занесли до списків громадян, які досягли 18-річного віку⁸⁹. Остаточну перевірку складених таким чином списків доручили армійським агітаторам. Частина біженців уникала внесення у списки просто з недовіри до будь-якої реєстрації за умов воєнного стану, інша частина, в основному поляки, – через антирадянські переконання і небажання голосувати за фактичне відлучення від Польщі східних територій.

Агітаційна кампанія, що велася серед населення, була надінтенсивною. Робилося все, щоб у буквальному розумінні «дійти до кожного». Помітна роль в агітаційній кампанії належала пресі. В період підготовки до виборів вона вміщувала багато матеріалів про СРСР. Так, у «Червоній Україні» були надруковані великі, на чверть усього номера статті «Нездоланна сила радянського народу» (№ 12), «Суспільний лад Союзу РСР» (№ 14), «Соціалістичне землеробство Радянської України» (№ 17) та інші. Характерним було встановлення гучномовців на центральних вулицях і площах міст. Таким чином, передвиборча агітація переслідувала громадянина скрізь – на масових заходах, на робочому місці, вдома, на вулиці та на сторінках газет.

Проте не все йшло так гладко, як того хотіла нова влада. Члени ОУН, які продовжували діяти в підпіллі, розгорнули контрагітацію, перешкоджали проведенню передвиборчої кампанії. А тому під час виборів у села вводилися військові гарнізони, за їхнім ходом стежили чекісти. За офіційними радянськими даними на Волині за висунутих кандидатів проголосувало 90,6 % виборців. Крім того, майже 22 000 бюлетенів було визнано недійсними⁹⁰.

⁸⁸ *Вільна праця*. 1939. 10 жовт.

⁸⁹ Кучерепа М. М. Історія Волині: 1939–1941 рр. С. 40.

⁹⁰ Історія Волині. С. 111.

Частина депутатів, незважаючи на старанну фільтрацію та підготовку, виявилася не такою вже слухняною, як цього хотілося прийшлій владі. А тому, щоб не відбулось якихось непередбачених ексцесів, усі документи, які мали бути ухвалені Народними зборами, були завчасно підготовлені у Києві і погоджені з Москвою. Про елементарну демократію чи вільне волевиявлення не могло бути й мови. Для депутатів лишилося одне – затвердити їх підняттям мандатів. У час проведення Народних зборів до Львова було стягнуто додаткові загони міліції, у підвищену готовність приведено війська. Лідер українських комуністів М. Хрущов та командуючий Українським фронтом С. Тимошенко твердою рукою проводили лінію партії.

26–28 жовтня 1939 р. у Великому театрі Львова відбулися Народні збори. Їх відкрив професор Кирило Студинський. Збори затвердили низку документів. Найголовнішими серед них були: Декларації про встановлення радянської влади в Західній Україні і про входження Західної України до складу Української РСР. Одночасно із першими двома документами була прийнята Декларація про націоналізацію банків та великих промислових підприємств, поміщицьких та монастирських земель.

1 листопада 1939 р. Верховна рада СРСР прийняла закон про включення Західної України до складу СРСР, возз'єднання її з радянською Україною. А вже через два тижні, 15 листопада, позачергова сесія Верховної Ради УРСР продублювала московське рішення, прийнявши закон про прийняття Західної України до складу Української РСР. На всій території Західної України набирали чинності конституції УРСР і СРСР.

Маючи легітимну основу, радянська влада доклала всіх зусиль для невідкладного впровадження рішень Народних зборів у життя. Так, 4 грудня 1939 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла Указ про утворення Волинської області, до складу якої увійшли шість повітів колишніх Волинського і Поліського воєводств, а саме: Володимир-Волинський, Горохівський, Камінь-Каширський, Ковельський, Луцький і Любомльський. Територія Волинської області становила понад 20 000 кв. км, а її населення складало 1 032 тисячі осіб⁹¹. У січні 1940 р. було проведено новий адміністративний поділ. Область поділено на тридцять районів.

Історичне значення Народних зборів Західної України для Волині полягає в тому, що було ліквідовано історично несправедливе захоплення волинських земель Польщею у 1918–1919 рр. і в цьому розумінні підтверджено Акт злуки Західної та Східної України,

⁹¹ Історія Волині. С. 111.

проголошений 22 січня 1919 р. у Києві. Проте поруч із новими можливостями, які принесла радянська влада на Волинь, також не слід забувати і про масові репресії та інші біди, які були занадто дорогою платою за омріяне народом возз'єднання.

Проіснувавши до грудня 1939 – січня 1940 рр., тимчасові органи влади підготували ґрунт для запровадження адміністративної системи, що повністю відповідала радянському зразку. Основні владні функції взяли на себе згідно з радянським «народовладдям» комітети комуністичної партії. Створення партійних організацій на Волині розпочалося відповідно до постанови ЦК ВКП(б) від 1 жовтня 1939 р. «Про створення первинних партійних організацій і оголошення прийому до партії в західних областях УРСР»⁹². На її виконання перші первинні партійні організації в західних областях України були створені головним чином на залізничному транспорті, великих промислових підприємствах і в установах. У грудні 1939 р. на Волині почали працювати партійні комітети в містах, у повітових центрах і в переважній більшості волостей⁹³. Були затверджені (саме затверджені) секретарі повітових комітетів КП(б)У⁹⁴.

8 грудня 1939 р. ЦК КП(б)У в такий же спосіб затвердив склад бюро Волинського обкому партії (першим секретарем було призначено П. І. Таценка)⁹⁵. До складу бюро входило десять осіб.

Перший секретар Волинського обкому КП(б)У П. І. Таценко

Джерело: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%>

⁹² Нариси історії Волинської обласної партійної організації. Київ, 1968. С. 47.

⁹³ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 516. Арк. 22.

⁹⁴ Там само. Арк. 97.

⁹⁵ Там само. Оп. 6. Спр. 513. Арк. 234.

У січні 1940 р., у зв'язку з запровадженням нового адміністративного поділу в містах і районах області, було організаційно оформлено три міські і тридцять районних партійних організацій, створено міські й районні комітети партії. 19 січня 1940 р. бюро обкому КП(б)У затвердило склад бюро районних і міських партійних організацій⁹⁶. Партійні органи міських і районних ланок так само створювалися не шляхом виборності, а затвердженням їх складу зверху донизу. Лише в квітні 1940 р. у партійних організаціях області відбулися вибори, на яких відповідно до статуту було обрано керівні органи.

Щодо соціального складу більшовицьких організацій, то в них переважали службовці. Як правило, це вихідці зі східних районів УРСР та інших республік, прислані сюди на керівні посади згідно з постановою ЦК КП(б)У про відбір 495 працівників для заміщення посад перших, других і третіх секретарів на заході⁹⁷. Так, наприклад, перший секретар обкому КП(б)У П. І. Таценко прибув з Києва з посади завідувача сільськогосподарським відділом ЦК КП(б)У; другий секретар обкому КП(б)У В. Г. Дідур був третім секретарем Житомирського обкому КП(б)У; третій секретар О. М. Овчаренко – завідував військовим відділом Ворошиловградського обкому КП(б)У⁹⁸. Апарат управління, за винятком нижчих щаблів, також комплектувався приїжджими, котрі займали до того аналогічні посади у східних областях України. Склад політико-адміністративного корпусу, який формував і забезпечував функціонування нової політичної системи, ще раз переконливо засвідчує ініціювання ззовні тих перетворень, які відбувалися в Західній Україні.

Підготовленість приїжджих зі східних областей до покладених на них завдань у специфічних умовах краю залишала бажати кращого. По-перше, їхній попередній досвід був, в основному, господарським, досить обмеженим і прямолінійним. По-друге, всупереч директивам ЦК КП(б)У, партійні керівники східних областей відправляли на захід, звичайно, не найздібніших своїх підлеглих.

На початку червня 1941 р. обласна партійна організація вже нараховувала 4 482 комуністи у 350 осередках⁹⁹. За соціальним складом це були переважно службовці, які становили 44 % чисельності партійних організацій. На 1 квітня 1941 р. чисельність номенклатурних працівників обкому КП(б)У Волинської області склала 1581 особу.

⁹⁶ Нариси історії Волинської обласної партійної організації / редкол. : Н. Л. Замлинський, Б. Й. Заброварний, О. М. Швидак. Київ, 1968. С. 48.

⁹⁷ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 516. Арк. 117.

⁹⁸ Там само. Спр. 513. Арк. 234.

⁹⁹ Держархів Волинської обл. Ф. П-1. Оп. 3. Спр. 104-а. Арк. 2.

З них членами КП(б)У були 1498 осіб (95 %). Про освітній рівень можна судити з таких даних: вища освіта – 151 особа (10 %), середня та неповна середня освіта – 759 (48 %), початкова освіта – 671 (42 %). За національним складом: українців – 708 осіб (45 %), росіян – 710 (45 %), євреїв – 107 (7 %), поляків – 9 (0,6 %), інших національностей – 47 осіб (3 %)¹⁰⁰.

Поряд з партійною ієрархією формувався її адміністративно-господарський придаток – система виконавчих комітетів Рад депутатів трудящих. Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 4 грудня 1939 р. на визволеній території Західної України було утворено 6 областей, у тому числі й Волинську, а 8 грудня 1939 р. Президія Верховної Ради УРСР затвердила обласний виконавчий комітет Ради депутатів трудящих у складі голови, заступника, секретаря і 7 членів. Головою його став Г. Є. Гришко¹⁰¹.

17 січня 1940 р. на Волині проведено новий адміністративно-територіальний поділ: замість повітів і гмін було створено 30 районів¹⁰². Протягом січня – березня 1940 р. було створено 855 сільських, 19 селищних і 30 районних Рад з відповідними відділами і комісіями¹⁰³. Радянські органи, так як і партійні, були створені не шляхом виборності, а шляхом затвердження їх складу зверху донизу. До виборів у місцеві Ради депутатів трудящих, районні виконкоми безпосередньо підпорядковувались облвиконкому, а сільські Ради – райвиконкомам. У великих містах, виділених в окремі адміністративно-господарські одиниці, виконкоми підпорядковувались безпосередньо облвиконкомам. У Волинській області це міста: Луцьк, Володимир-Волинський, Ковель¹⁰⁴.

Вибори місцевих Рад депутатів трудящих, які теоретично вважалися органами власне державної влади, відбулися в Західній Україні лише наприкінці 1940 р. Спочатку, як уже було сказано, функції Рад виконували призначені партійними органами виконавчі комітети Рад. Тому ці владні структури не залежали від волі виборців і були тільки придатком партійних органів.

До складу виконкомів, особливо міського та районного рівня, на відміну від партійних комітетів, були включені місцеві активісти. Як правило, вони займали посади завідувачів відділами, заступників голів. Проте всі ключові позиції у владних структурах залишилися в руках адміністративного корпусу, відрядженого зі сходу України. В кінці

¹⁰⁰ Держархів Волинської обл. Ф. П-1. Оп. 3. спр. 133, арк. 1, 80.

¹⁰¹ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 513. Арк. 234.

¹⁰² *Вісті*. 1940. 18 січ.

¹⁰³ Держархів Волинської обл., Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 1-а. Арк. 26.

¹⁰⁴ *Вісті*. 1940. 18 січ.

1939 – на початку 1940 р. в Західну Україну було направлено 1534 адміністративних працівників, 60 комуністів призначалися на роботу редакторами районних та багатотиражних газет, 265 осіб для заповнення вакансій у судах та прокуратурі, 1215 комуністів і комсомольців як інструктори та пропагандисти партійних комітетів, а також працівники торгівлі, фінансових органів та системи зв'язку¹⁰⁵.

Важливим заходом було проведення виборів депутатів від області до Верховних Рад СРСР і УРСР, які відбулися 24 березня 1940 р., а також виборів до місцевих Рад 25 грудня цього ж року.

З 24 січня 1940 р. на Волині широко розгорнулася виборча кампанія, яка за рівнем підготовки набагато перевищувала кампанію зі скликання Народних зборів. У містах і селах агітаційно-масову роботу, в період підготовки до виборів, проводили 586 лекторів і доповідачів. Членами окружних і дільничних комісій було призначено 57 241 особу, з них 15 941 жінка¹⁰⁶. Під час підготовки до виборів більшовики використовували нагромаджений «досвід» у період виборів у східних областях республіки. Мітинги, збори, доповіді, лекції, бесіди, преса, кіно, наочна агітація – всі ці форми роботи були поширені під час виборчої кампанії. Партійні й радянські чиновники не зупинялися і перед відвертим адміністративним втручанням у хід виборів. В області, наприклад, у ході висунення кандидатур було відведено 213 осіб, які не влаштовували владу. Після реєстрації в окружних виборчих комісіях відвели ще 65 небажаних кандидатів¹⁰⁷.

Ось як описує вибори до сільрад свідок цих подій, священник с. Романів М. І. Федорчук: «У нас пройшли вибори до сільрад, районів і області. Які то вибори? Викликав район пару місцевих діячів, уклали виборчий лист – і то обов'язково поставлено осіб неписьменних! Приїхали агітатори і заставили свої щоденні катеринки співати: що наша батьківщина багата, що все є, а капіталістичні держави деруться, в капіталістичних державах революція, голод і т. д. Треба вибрати людей чесних, не ворогів народу, пильнувати, щоб не проліз ворог народу, не слухайтеся попів, бо то є обманщики і т. д. На закінчення промови всім сказано встати, гукнути «Ура Сталінові!», «Ура Ворошилову!», «Ура Кагановичу!», «Ура всім іншим!».

Що стосується вільних пропозицій, то наші селяни з приходом совітів дещо навіть і говорили, але виявилось, що краще мовчати, якщо хочеш жити.

¹⁰⁵ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 516. Арк. 194, 195.

¹⁰⁶ Нариси історії Волинської обласної партійної організації. С. 52.

¹⁰⁷ Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях 30–50-ті роки ХХ століття: (Істор.-політолог. аспект). Луцьк, 1995. С. 130.

Коли слова агітатора мало діяли на вуха, так роздавалися газети. Інколи їх сам читав представник з району. Виявилось, що до нас агітаторами приїжджали в основному малописьменні! Як соромно слухати таке каліцтво української мови! Не дивно – жиди...»¹⁰⁸.

У містах і селах, на підприємствах і в установах Волині під час виборів проведено 1473 мітинги, на яких були присутні, за даними райкомів партії, майже 300 тисяч громадян. На час виборів на Волині працювало 16 905 агітаторів, створено 15 133 гуртки для виборців. Вони охопили понад 587 тисяч громадян. За час передвиборної кампанії у Волинській області прочитано 1172 лекції. На Ковельській залізниці з цією метою організували походи фізкультурників. Вони провели 250 бесід з населенням. У м. Володимирі-Волинському у вересні 1940 р. на підприємствах і в установах працювало 27 агітаційних колективів, мітингами і зборами охоплено майже 9 тисяч виборців¹⁰⁹. Про гостроту передвиборної боротьби свідчать випадки підпалення ділень, нищення бюлетенів і наочної агітації. Під час одного зібрання, що проводила влада, до клубу с. Боголюби Луцького району прийшли націоналісти. Вони розігнали агітаторів, а жителів змусили розійтися¹¹⁰.

24 березня 1940 р. до найвищого державного органу країни – Верховної Ради СРСР волиняни обрали селянина М. А. Васюту, робітницю М. Д. Дружок і М. Я. Яков'юк, секретаря Волинського обкому КП(б)У П. І. Таценка та відомого партійного діяча Л. Р. Корнійця. Депутатами Верховної Ради УРСР стали С. А. Денисюк, А. І. Мізюк, Ф. Г. Садошенко та інші¹¹¹.

15 грудня 1940 р., у день виборів до обласних, міських, селищних і сільських Рад депутатів трудящих, із загальної кількості 684 214 виборців по Волинській області взяли участь 677 365 виборців або 98,9 %. За кандидатів у депутати обласної Ради віддали голоси 98,4 %, в районні Ради – 98,8 %, в міські – 98,6 %. До Волинської обласної Ради обрано 73 депутати, з них 40 комуністів, в районні Ради обрано 1034 особи, з яких 426 комуністів. Усього до місцевих органів було обрано майже 12 тисяч осіб¹¹². За соціальним складом депутати обласної Ради характеризуються так: робітників – 3, селян – 13, службовців – 57 (в число службовців включаються працівники радянських і партійних органів, а також трудова інтелігенція), за національним –

¹⁰⁸ Данилюк В. О. Вірити занадто боляче ... С. 59–60.

¹⁰⁹ Ярош Б. О. Тоталітарний режим... С.130.

¹¹⁰ Держархів Волинської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 3-а. Арк. 62, 63.

¹¹¹ Історія Волині... С. 115.

¹¹² Держархів Волинської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 3-а. Арк. 61, 63, 65.

українців – 62, поляків – 2, росіян – 4, євреїв – 2, інших національностей – 3 особи. Серед депутатів – 23 жінки, або 31,45 %. Вищу освіту мали 8 осіб! (10,98 %), середню і неповну середню – 31 (42,48 %), початкову – 34 (46,64 %) ¹¹³.

Як бачимо, ключові позиції у владних структурах опинилися в руках службовців, а це в основному люди, відряджені зі сходу України. Тому вибори як до місцевих Рад, так і попередні – до Верховних Рад СРСР та УРСР не мали нічого спільного з вільним волевиявленням народу, а служили поширенню і зміцненню тотального контролю держави над усіма громадянами.

Ще одним показовим інструментом політичного контролю в руках партії були комсомольські організації. Бюро ЦК ВЛКСМ 4 жовтня 1939 р. прийняло рішення про створення в Західній Україні організації ВЛКСМ, а потім затвердило для колишніх Волинського, Львівського, Станіславського та Тернопільського воєводств голів, відповідно О. Н. Усенка, О. Г. Алексинка, П. Т. Тронька, І. Ф. Бугайченка. За вже знайомою схемою, 13 грудня ЦК ЛКСМУ затвердив бюро обкомів комсомолу. Пізніше за таким же зразком утворилися повітові, а потім районні комітети комсомолу. Хоча формування комсомольських організацій на Волині і розпочалося у грудні 1939 р., проте організаційно комсомольці об'єдналися лише у вересні 1940 р. на обласній конференції. В її роботі брали участь 179 делегатів, які представляли 5 892 комсомольці області ¹¹⁴. На перше квітня 1941 року на Волині працювало 935 первинних організацій, які об'єднували 10 251 комсомольця ¹¹⁵. Молодь села не спіщила до нових молодіжних структур. У переважній більшості вона перебувала під впливом національного руху. З іншого боку, комсомольські керівні органи виявляли політичну недовіру до колишніх членів Комуністичної спілки молоді Західної України (КСМЗУ). Їх не приймали до комсомолу.

Ставлення влади до профспілкового руху на Волині формувалося на двох принципових засадах. Перша – всі профспілкові організації, які існували в Польщі, на думку влади, мали реакційний, буржуазний характер. Тому старі організації не могли очолювати трудящих. Інша засада випливала з ленінських настанов про роль профспілок як «школи комунізму», а в школі, як відомо, вчать, а тому комунізму треба було вчитися лише в єдиного вчителя – у більшовицької партії.

За Польщі більшість профспілок на західноукраїнських землях створювалися за цеховими, релігійними, національними ознаками.

¹¹³ Держархів Волинської обл. Ф. Р-6. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 8–10.

¹¹⁴ ЛКСМ України в цифрах і фактах. Довідник. Київ, 1987. С. 84.

¹¹⁵ Історія Волині... С. 111–112.

Існували окремі профспілки вчителів українців, поляків, євреїв. Інтелігенція не мала права перебувати в цехах і об'єднувалась у корпуси інженерів, архітекторів, лікарів, адвокатів¹¹⁶.

Всесоюзна центральна рада професійних спілок після розпуску існуючих профспілок провела перереєстрацію членів профспілок. Паралельно записували до нових профспілок. Вибори групоргів, цехових, фабрично-заводських, районних і обласних комітетів проходили під суворим більшовицьким контролем. У жовтні 1939 р. у Луцьку створюється організаційне бюро рад профспілок ВЦРПС. З Москви до Західної України було відряджено велику групу працівників на чолі з секретарем ВЦРПС П. Г. Москатовим¹¹⁷.

На всіх підприємствах Волинської області проведено перереєстрацію членів профспілок і видано тимчасові посвідчення. Якщо за польської влади у профспілках об'єднувалися лише 7–8 відсотків працюючих, то в нові профспілки зараховували 80–85 відсотків. Швидкими темпами проведено вибори профспілкових органів. У рішеннях листопадового (1940 р.) Пленуму ЦК КП(б)У вказувалося: «Пленум пропонує партійним організаціям забезпечити більшовицьке керівництво наступними виборами профспілкових органів у західних областях України і проведення їх на високому політичному рівні з тим, щоб на основі розгорнутої більшовицької критики і самокритики забезпечити обрання до складу керівних профорганів кращих робітників, інтелігентів та службовців і очищення профорганів від класово-ворожих елементів, що пролізли туди»¹¹⁸. Більшовики сліdkували, щоб у профспілки не потрапили колишні фабриканти, купці, члени політичних партій і організацій, які діяли до приходу радянської влади. В цілому на 1 жовтня 1940 р. у Волинській області нові профспілки об'єднували 65,1 відсотка всіх працюючих¹¹⁹. Лише в Олицькому районі на 1 березня 1941 р. нараховувалось і проводило роботу 12 низових профорганізацій¹²⁰. Профспілкові організації, як і комсомольські, цілком і повністю контролювалися партійними органами.

¹¹⁶ Детальніше про діяльність профспілок Волині у 1921–1939 рр. див.: Кучерепа М. М. Захисники працюючого люду: профспілки у Волинському воєводстві в 1921–1939 рр. : монографія : у 2-х ч. / Микола Михайлович Кучерепа, Станіслав Германович Щєблюк. 2-е вид., переробл. і доповн. Луцьк, 2019. 588 с., іл.

¹¹⁷ Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. Киев, 1983. С. 327.

¹¹⁸ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. 1. Київ, 1976. С. 955–956.

¹¹⁹ Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. С. 329.

¹²⁰ Нариси історії Волинської обласної партійної організації. С. 50.

Після вторгнення у вересні 1939 р. Червоної армії в Західну Україну були розігнані численні громадські, просвітницькі і культурницькі організації. На Волині активно діяли «Просвітянські хати». Зокрема, в колишньому Луцькому повіті було 124 філії. Понад 600 читалень працювало у Володимирі-Волинському, Горохівському, Ковельському повітах. На Волині діяли «Товариство імені Петра Могили», культурницька організація «Рідна хата». У передвоєнні часи широку підтримку мало Луцьке Чеснохресне братство¹²¹. Ці організації були розігнані. На їх місце насаджувалися громадські організації, що існували у східних областях. У березні 1940 р. були затверджені обласні комітети Червоного хреста СРСР і ради Осовіахіму.

На 1 січня 1941 р. склад організації Осовіахіму становив 27 448 осіб у 938 організаціях¹²². По області в усіх 30-ти районах і 3-х містах створені організаційні бюро Червоного хреста. В 1940 р. сюди входило 304 первинних організацій, в яких нараховувалось 6 352 особи; організовано 10 санпостів, прочитано 373 лекції і бесіди. Робота Червоного хреста в 1940 р. була спрямована на участь у підготовці і проведенні виборів у місцеві Ради депутатів трудящих, підготовку трудящих до здачі норм на значок ГПО і т. д.¹²³ Також на 1 січня 1941 р. в області були створені добровільні спортивні товариства: «Спартак», «Динамо», «Локомотив», «Буревісник», «Більшовик», «Восход», «Здоров'я», в яких налічувалось 3 305 осіб¹²⁴.

Процес радянізації Волині супроводжувався творенням карально-репресивних органів – суду, прокуратури, НКВС. Рішенням наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії від 6 листопада 1939 р. утворено чотири обласних і 60 повітових відділів міліції. На початку листопада 1939 р. сюди відряджено 400 осіб начальницького складу з міст РРФСР¹²⁵. Але цього було мало. Тому у західні області направили ще 100 кадрових офіцерів внутрішніх військ з інших республік, 250 працівників особливих відділів НКВС Київського військового округу, 100 офіцерів з прикордонних округів, 150 випускників чекістських шкіл. За короткий час у Волинській області створено 3 в'язниці¹²⁶.

Таким чином, після виборів депутатів до Верховної Ради СРСР та УРСР, на початку 1940 р., в області був ліквідований старий державний

¹²¹ Ярош Б. О. Тоталітарний режим... С. 54.

¹²² Держархів Волинської обл. Ф. П-1. Оп. 3. Спр. 123. Арк. 73.

¹²³ Там само. Арк. 79–81.

¹²⁴ Там само. Арк. 84–86.

¹²⁵ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні (1917–1953): суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Кн. 2. Київ, 1994. С. 119–120, 123.

¹²⁶ Там само. С. 127.

апарат і в основному завершився процес формування радянської державно-політичної системи. Радянський режим брутально знищив традиційні політичні структури, використовуючи військову силу та політичні репресії. Політичні партії, громадські об'єднання, культурницькі спілки негайно були заборонені або взяті під контроль. Керівництво перейшло до людей, які приїхали з інших регіонів і в переважній більшості не знали місцевих особливостей і традицій.

Радянська тоталітарна система, незважаючи на спротив населення, була нав'язана без будь-яких суттєвих змін у порівнянні зі східними районами країни. Головними елементами нової системи стали партійні й карні органи. Всі інші структури лише виконували їхню волю. Радянські органи, профспілки, молодіжні структури, створені в області, діяли не в інтересах населення, а заради утворення тоталітарної системи.

3. Репресії

Приєднання західноукраїнських земель до УРСР восени 1939 р. принесло жителям цього регіону не лише здійснення віковичної мрії, а й трагічні наслідки від повсюдного тиску сталінської тоталітарної системи. На всіх етапах формування й розвитку цієї системи керівна роль у суспільстві належала Комуністичній партії, а точніше – її апаратові та одноособово Генеральному секретареві. Партійний апарат визначав і контролював життя суспільства. У суспільстві все підпорядковувалося (навіть карально-репресивні органи) вищій партійній інстанції або вождю.

Партократична держава повністю знищила економічну структуру старого суспільства. Націоналізація всієї економіки легалізувала партійну монополію на володіння народним господарством. Всі державні й громадські структури діяли відповідно до волі партії. Ради стали надійною ширмою, за якою стояв усевадний партійний апарат. Профспілкові, молодіжні організації та «самодіяльні» структури мали право лише сліпо виконувати партійні розпорядження й підтримувати її ініціативи. Відносини між партапаратом і держпаратом були відносинами не координації, а субординації. Державна машина лише допомагала партапарату управляти суспільством. Становлення більшовицької державності супроводжувалося абсолютизацією насильства. Деспотичний режим одноосібної влади створив як інструмент каральної політики наддержавний механізм – НКВС, придатком якого стали всі інститути держави, уключаючи армію. У партійній державі все без найменших винятків було проникнуто всеохопним контролем репресивних органів.

Включення західних українських земель до складу СРСР призвело до створення на них радянської політичної моделі. Причому вона не пристосовувалася до польської системи, що існувала раніше й навіть не мала специфічного окупаційного характеру – вона була запроваджена такою самою, як і в СРСР: чи то на Київщині, у Підмосков'ї, чи в Приморському краї. Сталінська тоталітарна система нехтувала місцевими особливостями, усталеними звичаями й традиціями. Для свого функціонування в Західну Україну, у тому числі й на Волинь, присилались уповноважені з різних регіонів СРСР. Місцеві кадри радянським режимом ігнорувались. Природно, що такий стан справ викликав опір місцевого населення. Тому постала необхідність негайного розширення репресивно-карального механізму з метою захисту насадженого більшовицького режиму та тотального контролю.

**Розподіл поміщицької землі серед селян Західної України.
Фото з Вікіпедії**

Як зазначалося вище, у грудні 1939 – лютому 1940 років на Волині створено органи суду й прокуратури. Керівництво обласним і районними судами здійснювало управління юстиції. У 1940 р. начальником цього управління був затверджений В. Липлявий, а заступником – Д. Любиський.¹²⁷ Посади народних суддів комплектувалися переважно

¹²⁷ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 513. Арк. 253.

працівниками, відрядженими сюди Народним комісаріатом юстиції УРСР. Головою обласного суду був призначений М. Шкільний, а заступниками – С. Алпатов, С. Кутовий¹²⁸. Також призначені районні та обласний прокурори Волинської області¹²⁹.

Активно працювали органи НКВС. Їх створення визначено наказами тодішнього наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії від 6 листопада 1939 р. «Про організацію органів НКВС Західної України», «Про організацію територіальної і залізничної міліції Західної України та укомплектування її кадрами»¹³⁰. Утворено обласне управління й повітові відділи міліції. 26 лютого 1940 р., у зв'язку з ліквідацією повітів та утворенням районів, наказом наркома внутрішніх справ у Волинській області створено шість міських і 24 районні відділи міліції¹³¹.

Загалом утворено обласне управління, міські й районні відділи, містечкові відділення та дільниці НКВС. Одночасно з обласним УНКВС створено дорожньотransпортні відділи (ДТВ) НКВС у Ковельській і Львівській залізницях. Вони безпосередньо підпорядковувалися Головному управлінню державної безпеки (ГУДБ) НКВС СРСР, а не обласним управлінням чи республіканським НКВС. Об'єктами уваги ДТВ були не лише працівники транспорту, а й жителі населених пунктів, що розміщувались уздовж залізничних колій¹³².

Арешти проводилися також особливими відділами (ОВ) ГУДБ НКВС СРСР Київського особливого військового округу. Для комплектування каральних органів, згідно з розпорядженням наркома Л. Берії, направлялися працівники НКВС із різних регіонів СРСР, які мали «великий досвід плідної діяльності в репресивних органах». Так, наприклад, на посаду заступника начальника обласного управління НКВС по кадрах призначено М. Д. Дубового, який до цього працював начальником відділу кадрів управління НКВС Одеської області¹³³. До лютого 1941 р. усі репресивно-каральні органи радянської імперії підпорядковувались одному відомству – НКВС СРСР. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 3 лютого 1941 р. НКВС СРСР розділено

¹²⁸ Савич З. П. З історії органів юстиції на Волині: матеріали XXXIX наук. конф. професорсько-викладацького складу і студентів ін-ту. Ч. II. Луцьк, 1993. С. 373.

¹²⁹ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 9. Спр. 116. Арк. 9; Спр. 127. Арк. 21.

¹³⁰ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. Кн. 1. С. 119.

¹³¹ Данилюк В. О. Вірити занадто боляче... Волинь: Хроніка подій 1939–1944 років. Луцьк: Ініціал, 1995. С. 41, 42.

¹³² Горланов О. Я., Рогинський А. Б. Об арестах в западных областях Белоруссии и Украины в 1939–1941 гг. / Репрессии против поляков и польских граждан. Москва, 1997. С. 78–79.

¹³³ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 581. Арк. 38.

на два наркомати: Наркомат внутрішніх справ СРСР і Наркомат державної безпеки СРСР¹³⁴, але вже 20 липня 1941 р. ці наркомати об'єднано в один Наркомат внутрішніх справ СРСР (НКВС СРСР)¹³⁵.

Останки жертв розстрілу в'язнів 23 червня 1941 р., знайдених під час розкопок на території Луцької в'язниці. Червень 2017 р. Фото з архіву РВГ «Науковий центр історичних студій Волині»

Останки жертв розстрілу в'язнів 23 червня 1941 р., знайдених під час розкопок на території Луцької в'язниці. Червень 2017 р. Фото з архіву РВГ «Науковий центр історичних студій Волині»

¹³⁴ Вестник Верховного Совета СССР. 1941. № 7.

¹³⁵ Там само. № 33.

**Останки жертв розстрілу в'язнів 23 червня 1941 р.,
знайдених під час розкопок на території
Володимир-Волинської в'язниці 16 вересня 2011 р.
Фото з архіву РВГ «Науковий центр історичних студій Волині»**

**Останки в'язнів – жертв розстрілу 23 червня 1941 р.,
знайденого під час розкопок на території
Володимир-Волинської в'язниці. 16 вересня 2011 р.
Фото з архіву РВГ «Науковий центр історичних студій Волині»**

Репресивно-каральні органи в Західному регіоні України насаджувалися на основі жорсткої централізації, лише наказними методами за допомогою мілітарних сил. Їхня діяльність була зорієнтована на активне поширення тоталітарного радянського режиму та насадження основ радянської влади, що органічно не сприймалося місцевим населенням, яке прагнуло мати власну національну державність. Ця особливість і спонукала застосовувати винятково репресивні методи карального апарату в регіоні з перших днів його утворення.

Передумовою розгортання масових репресій проти населення Західної України стала діяльність підрозділів НКВС щодо налагодження тотального контролю за життям краю. Із цією метою Рада народних комісарів СРСР 30 грудня 1939 р. прийняла постанову про запровадження паспортної системи в західних областях України, а 5 лютого 1940 р. НКВС СРСР видав свій наказ аналогічного змісту¹³⁶. Для окремих місцевостей СРСР встановлено особливий паспортний режим, що забороняв проживання осіб, які відбули позбавлення волі за злочини, передбачені певними статтями Кримінального кодексу РРФСР (107 (спекуляція): 136 (вбивство): 193–24 (шпигунство) та інші). До 2-ї категорії режимної місцевості належав і Луцьк¹³⁷. Не викликає сумніву, що паспортизація населення була черговою закамуйфльованою репресивною кампанією. Її результатом повинно було стати виселення тих громадян, які раніше з тієї чи іншої причини не потрапили в категорію контрреволюціонерів, але чия незалежна поведінка чи соціальний статус не задовольняли комуністичну владу. Невидача паспорта за рішенням місцевих органів міліції автоматично призводила до виселення.

Населення західних областей України чинило певний опір проведенню паспортизації. Вона проходила важко, із порушенням наперед затверджених термінів. Проте на осінь 1940 р. цей захід в основному був завершений¹³⁸.

Потрібно зазначити, що в процесі паспортизації облвиконком прийняв постанову № 256 від 23 квітня 1940 р. «Про реєстрацію актів громадянського стану у Волинській області»¹³⁹. За нею метричні книги й архівні документи в консисторіях, костелах, церквах, єврейських та інших общинах і метрикальних конторах вилучалися й передавалися

¹³⁶ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. Кн.1. С. 123.

¹³⁷ Данилюк В. О. Вірити загато боляче... С. 53.

¹³⁸ Филиппов С. Г. Деятельность органов ВКП(б) в западных областях Украины и Белоруссии в 1939-1941 гг. / Репрессии против поляков и польских граждан. Вып. 1. Москва, 1997. С. 57.

¹³⁹ Державний архів Волинської області (далі: Держархів Волинської обл.). Ф. р-6. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 63.

відділам ЗАГС НКВС. Це робилося для суцільного обліку населення та контролю за ним. Із метою вилучення церковних книг утворено спеціальні комісії, до складу яких увійшли керівники структурних підрозділів НКВС УРСР. Фактично під цим приводом розпочався наступ на церкву: масові обшуки в церквах, арешти священників, знищення канонічної літератури, зміст якої видавався за націоналістичний¹⁴⁰.

Водночас у Західній Україні створювалася розгалужена мережа в'язниць. Зокрема, у Волинській області діяла в'язниця в Луцьку зі штатом 105 осіб і лімітом в'язнів на 640 осіб (далі 105/640, штат/ліміт), у Володимирі-Волинському – 44/115, Ковелі – 68/237. Але цих лімітів ніколи ніхто не дотримувався. Камери завжди були переповнені¹⁴¹. Так, станом на 10 червня 1941 р. у Луцькій в'язниці утримувалося 2055 в'язнів, у Ковельській – 836, Володимир-Волинській – 318¹⁴². У в'язницях, не пристосованих для тривалого утримання людей, які, до того ж, перебували в антисанітарному стані, час від часу спалахували епідемічні захворювання. Зокрема, у січні 1941 р. у Ковельській в'язниці виникла епідемія сипного тифу¹⁴³.

Як бачимо, тоталітарна радянська система на Волині набула свого повного вираження. Новосформована репресивно-каральна система розпочала методичні репресії проти громадян поневоленого краю.

Потрібно зазначити, що перші арешти мирного населення розпочалися зразу ж зі вступом у населені пункти Червоної армії, коли в Західній Україні ще не діяли радянський суд та прокуратура. Прийшовши у Волинський край, більшовики стали повсюдно організовувати польові суди, які звинувачували багатьох місцевих мешканців «у підготовці в тилу Червоної армії замаху на Радянський Союз». Перед такими судами опинялися польські військовослужбовці, урядовці й поліцейські, лісова охорона, українські націоналісти...

У Луцькому польовому суді головну роль відігравав син місцевого заможного купця, студент юридичного факультету комуніст Еттінгер. Він був комендантом робітничої гвардії міста. Більшовики використовували його як свого радника. Одними з перших перед таким польовим судом опинилися комендант Луцька полковник Габерлінг та його помічник підпоручник Загорський. Як пише Кароль Лішевський, вистачало таких слів Еттінгера, як «это националистическая каналия»,

¹⁴⁰ Данилюк В. О. Вірити занадто боляче... С. 55.

¹⁴¹ Держархів Волинської обл. Ф. р-18. Оп. 1/2с. Од. зб. 1. Арк. 1–16.

¹⁴² Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). Ф. 9413. Оп. 1-6. Д. 10. Л. 253; Оп. 1. Д. 21. Л. 22; Д. 6. Л. 185.

¹⁴³ Там само. Оп. 1. Д. 160. Л. 2.

щоб політрук без будь-яких вагань дав команду «стрелкам» про розстріл тієї чи іншої особи¹⁴⁴.

Для арештів використовували різні мотиви й методи. Випробуваням засобом більшовицької партії була «опора на маси». Під тиском політвідділів або й без такого селянські комітети схвалювали постанови про притягнення до відповідальності колишніх агентів польської поліції, офіцерів і рядових поліцейських, командирів з корпусу охорони кордону, військовослужбовців польської армії, членів політичних партій і громадських організацій, які діяли за часів Польщі, осадників та інші категорії населення¹⁴⁵. Наприклад, селянський комітет села Велика Яблунька Маневицького району 22 вересня 1939 р. на своєму засіданні прийняв ухвалу про віддання до суду Василя Петлюка як агента польської поліції¹⁴⁶. На цій підставі, крім нього, були заарештовані Василь Пліскун, Сазон Паламарчук, Денис Неведюк. Волинський обласний суд, розглянувши 18–19 березня 1940 р. справи щодо їх звинувачення, виніс усім чотирьом смертний вирок – розстріл. Касаційні скарги Петлюка, Пліскуна, Паламарчука й Неведюка Президія Верховної Ради СРСР відхилила та залишила смертний вирок у силі¹⁴⁷. Так само отримав вищу міру покарання житель села Ватин Луцького району Іван Головчун, якого розстріляли згідно з вироком суду від 28 грудня 1939 р.¹⁴⁸ На сьогодні усі вони помертно реабілітовані як невинно засуджені.

Активно працювали на Волині й військові трибунали, які зайнялися, насамперед, агентами польської таємної поліції. Військові трибунали 15 стрілецького корпусу та 5 армії Київського особливого військового округу (КОВО) восени 1939 р., розглядаючи їхні справи, зазвичай, виносили смертні вироки. Офіцери й солдати польської армії намагалися чинити опір новій владі. Зокрема, у Володимирі-Волинському 19 вересня 1939 р. деякі польські офіцери намагалися роззброїти створену тут робітничу гвардію. Проте сили були нерівні. Багато поляків заарештовано, а 29 вересня 1939 р. Військовий трибунал 15 стрілецького корпусу КОВО розглянув справу одного з членів польського загону Антона Романюка й засудив його до вищої міри покарання – розстрілу. Вирок виконано 23 березня 1940 р.

¹⁴⁴ Liszewski K. *Wojna polsko-sowiecka 1939*. S. 141.

¹⁴⁵ Вільний М. Перші місяці під советським п'ястком. *Літопис Волині*. 1956. Ч. 3. С. 90.

¹⁴⁶ Архів У СБУ у Волинській області. Ф.П. Спр. 6823. Арк. 3.

¹⁴⁷ Там само.

¹⁴⁸ Там само. Ф.П. Спр. 5267.

Репресовувались і так звані біженці. Як відомо, після розгрому Польщі спільними силами нацистів та комуністів багато її жителів намагалися перейти в Радянський Союз. Так, після переходу кордону в Здолбунові заарештовано мешканку Кракова Надію Букатко, яку доставили в Ковельську в'язницю, а НКВС сфабрикував справу, звинувативши її в шпигунстві на користь Німеччини. 17 травня 1940 р. цю 17-річну дівчину засуджено Військовим трибуналом КОВО на 12 років виправно-трудових таборів¹⁴⁹.

Органи НКВС жорстоко поводились і з біженцями, які намагалися виїхати на територію Німеччини¹⁵⁰. Такі фальсифікації були в цей час непоодинокі. В околицях Володимира-Волинського більшовики арештували багато національно свідомих селян. У в'язницях їх катували, вимагали від них зізнатися в неіснуючих провинах та назвати співників¹⁵¹.

Кількість репресованого населення на Волині швидко зростала, а це вимагало постійного збільшення штатів каральних органів. Відповідно до наказу НКВС СРСР від 13 травня 1940 р. «Заходи по покращенню оперативно-чекістської роботи управлінь НКВС західних областей УРСР та БРСР» були організовані так звані відділи для боротьби з бандитизмом як в управліннях Державної безпеки НКВС, так і в управліннях міліції. Для новоутвореного відділу у Волинській області визначено 10 осіб оперативного складу НКВС. Комплектування відділу здійснювалося за рахунок офіцерів репресивних органів, що прибували з інших республік. Також збільшено штати слідчих частин. У Волинській області в управлінні НКВС кількість слідчих збільшилася на 30 осіб. Комплектування слідчих частин здійснювалося за рахунок курсантів Вищої школи НКВС СРСР, які навіть не встигли її закінчити¹⁵².

Наведені факти свідчать про те, що репресивну машину запущено на максимальні оберти, слідство як таке не велось або проводилось у край недбало й поверхово. Складені за справами обвинувачувальні висновки переважно не відповідали матеріалам слідства. Звинувачуваних абсолютно не допитували як за суттю висунутого звинувачення, так і за документами, що перебувають у справах. Протоколи допитів фальсифікувались¹⁵³. Оперативні працівники виконували функції статистів, оскільки жодних доказів провини репресованих не вимагалось. Основними аргументами й доказом «вини» місцевого населення перед

¹⁴⁹ Архів У СБУ у Волинській області. Ф.П. Спр. 1901. Арк. 63.

¹⁵⁰ Данилюк В. О. Вірити занадто боляче... С. 31.

¹⁵¹ Яковкевич Т. 1939–1943 рр. на Володимирщині. *Літопис Волині. 1956.* Ч. 3. С.114.

¹⁵² Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. Кн. 1. С. 124–125.

¹⁵³ Данилюк В. О. Вірити занадто боляче... С. 47–48.

радянською імперією були приналежність до волелюбної української нації та прагнення бути господарем на своїй землі.

Антигуманний сталінський режим запровадив на західноукраїнських землях політичне безправ'я й державну злочинність. Лише за один рік, з осені 1939 до осені 1940 р., репресовано близько 10 % населення Західної України¹⁵⁴. Каральні органи вели себе як завойовники, а зловживання стали масовим явищем.

Потрібно звернути увагу на пересічний якісний склад кадрів НКВС, що присилалися. Сталінські репресії 30-х років призвели до катастрофічного падіння інтелектуального рівня радянського суспільства. «Висуванці», зазвичай, не мали ні освіти, ні досвіду, ні кваліфікації своїх попередників, знищених репресіями. Такі працівники могли й покликані були лише добре виконувати вказівки партії, але не мали ні культури, ні широти світогляду, неспроможні були самостійно мислити та приймати відповідальні, зважені рішення. До того ж у західні області посилалися не найкращі особи, бо який господар охоче віддасть кваліфікованого працівника?

Усе це спричинило широкомасштабні зловживання органами НКВС. Так, старший слідчий прокуратури Волинської області М. Т. Коваленко, народний слідчий прокуратури Луцького району Л. С. Баркар, народний слідчий прокуратури м. Луцька Т. В. Призент у 1940 р. були звинувачені в хабарництві. Вони брали хабарі за звільнення арештованих із-під варті та за припинення справ¹⁵⁵. За низку зловживань (хабарництво, пияцтво, здириництво, морально-побутовий розклад і т. ін.) у 1940 р. Наркомом юстиції звільнено з роботи заступника голови облсуду С. Кутового; народного суддю Любомльського району П. Кукурузу; помічника облпрокурора І. Філоненка; прокурора Луцького району А. Шилова; прокурора Любомльського району М. Філев; прокурора Теремнівського району Б. Бергмана; помічника облпрокурора К. Калюжного¹⁵⁶.

Як бачимо, зловживання працівників органів внутрішніх справ у Волинській області були дуже поширеними. Це викликало справедливе невдоволення місцевого населення радянською владою.

Процес радянізації Волині супроводжувався загостренням політичної боротьби. Цю боротьбу з новим радянським режимом повели підпільні польські й українські організації. Так, у кінці жовтня 1939 р. до Володимира-Волинського з Варшави прибули представники Польської військової організації Міхал Замецький та Анджей Янішек із

¹⁵⁴ Zbrodnie NKWD na obszarze wojewodztw wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej. S. 62.

¹⁵⁵ Держархів Волинської обл. Ф. п-1. Оп. 3. Спр. 66. Арк. 43–59.

¹⁵⁶ Там само. Арк.103.

метою утворення конспіративної організації на Волині для боротьби з радянською владою. Тут вони провели значну роботу, залучивши до організації сім'ї Савицьких, Замецьких, Гольців, а також дружину польського офіцера Ірену Боднарську. А. Янішек розпочав роботу зі створення подібних конспіративних організацій у Луцьку, Рівному й Львові¹⁵⁷.

У цьому ж році виникла ще одна польська підпільна організація «Ридз-Смігли», до складу якої ввійшли вояки польської армії. Очолив її полковник Войтович зі Львова. Луцьке відділення цієї організації очолив капітан Рацилевич. Організація ставила своїм завданням боротьбу проти радянської влади. Уже в 1939 р. вона нараховувала близько 600 осіб. Проте практичної роботи вона не встигла розгорнути. Майже всіх її членів було заарештовано органами НКВС і лише небагатьом удалось уникнути арешту¹⁵⁸.

Перша організація з чіткими військовими завданнями – Служба звизеньства Польські (Служба перемоги Польщі) – зорганізована лише в січні 1940 р., коли полковник Ян Маєвський прибув із Польщі на Волинь. Він прийняв від декількох осіб присягу в присутності ксьондза Казимира Чурка. Ця підпільна організація займалася збором зброї, влаштовувала нелегальний перехід кордону, закладала конспіративну мережу, вела пропагандистську роботу.

Відчутного удару польському підпіллю завдали масові депортації, які проводилися НКВС у лютому 1940 р. Крім того, весною 1940 р. НКВС ще провів масові репресії проти членів польського підпілля. У листопаді 1940 р. звинувачені постали перед судом. 13 особам винесено смертні вироки, а 22 – багаторічні терміни ув'язнення. Пізніше п'яти особам смертний вирок замінено довіготривалим ув'язненням. Однак трьох із них розстріляно 23 червня 1941 р. у Луцькій в'язниці. Це ксьондз Броніслав Галицький, Олександр Анджієвський і Пйотр Шевчук-Краєвський.¹⁵⁹ За декілька тижнів перед нападом німців на Радянський Союз НКВС арештував у Володимирі-Волинському членів підпілля Францішека Захарчука й Броніслава Носаля, які завдяки лише щасливому випадку вціліли від масового розстрілу, учиненого більшовиками 23 червня 1941 р.¹⁶⁰

23 листопада 1939 р. НКВС викрив і заарештував шість жителів Ковеля – членів «Стшельців», а саме: Карла Неметовського, Миколая Липницького, Станіслава Левинського, Леоніда Барановського,

¹⁵⁷ Liszewski K. Wojna polsko-sowiecka 1939. S. 123–125.

¹⁵⁸ Архів У СБУ у Волинській області. Ф.П. Спр. 381. Арк. 42.

¹⁵⁹ Liszewski K. Wojna polsko-sowiecka 1939. S. 125.

¹⁶⁰ Архів У СБУ у Волинській області. Ф.П. Спр. 6824. Т. 2.

Миколая Ракуцького, Юліана Геретича. Їм пред'явили стандартне звинувачення в тому, що вони намагалися збройним шляхом повалити радянську владу та відновити Польську державу. 25 жовтня 1940 р. за рішенням особливої наради НКВС СРСР кожен із них отримав по вісім років сталінських таборів.

Боротьбу з новим режимом на західноукраїнських землях очолила Організація українських націоналістів. Оунівці розуміли, що боротися з більшовицькою владою буде набагато важче, ніж із польською.

Досить активно діяла ОУН у Східній Галичині. На Волині ж українські націоналісти в час приходу Червоної армії ще не опам'я-талися від тих ударів, які їм завдали польські власті.

За відновлення на Волині організаційної мережі ОУН узявся Іван Скоп'юк. Насамперед, він зустрівся з нелегалами ОУН, які передали йому зв'язок зі Львовом. Невдовзі налагодилися зв'язки з націоналістичними осередками Жидичина, Лаврова, Милуш, Піддубців, Вишкова. У звинувачувальному висновку стосовно діяльності І. Скоп'юка, затвердженому 6 липня 1941 р. начальником 3 управління НКДБ СРСР старшим майором держбезпеки Горлинським, зазначалось: «Із встановленням радянської влади в Західній Україні Скоп'юк відновив свої старі оунівські зв'язки з націоналістичними елементами і, перейшовши на нелегальне становище, створив у Волинській і Рівненській областях УРСР нелегальну повстансько-терористичну організацію українських націоналістів („ОУН“).

Скоп'юк як керівник обласної екзекутиви „ОУН“ створив окружні, повітові, районні й станичні організації „ОУН“. Практично підривна робота Скоп'юка проводилася в напрямку організації контрреволюційного підпілля для боротьби з радянською владою, за створення „Самостійної України“ буржуазного типу...»¹⁶¹.

Тут потрібно зазначити, що Іван Скоп'юк проводив підпільну роботу, засновував нові організації за власною ініціативою, оскільки зв'язок із Центральним проводом ОУН був відновлений лише в березні 1940 р. Звідти через зв'язкових із Кракова почали йти директивні вказівки щодо підготовки збройного повстання проти радянської влади, інструкції, шифри, література. Представник Центру Іван Климів-Легенда («Мармаш») прибув на Волинь лише навесні 1940 р. і включився в підготовку збройного повстання. На одній із зустрічей, яка відбулась у березні 1940 р., Іван Климів пояснив Скоп'юку, що «... у зв'язку з тим, що міжнародна обстановка в Європі змінилася, Німеччина знаходиться в стані війни з Англією і Францією, розраховувати на те, що в цьому році буде війна, малоймовірно. Тому

¹⁶¹ Архів У СБУ у Волинській області. Ф.П. Спр. 6824. Т. 2. Арк. 512.

потрібно активно готуватися до повстання на весну чи літо 1941 року...»¹⁶². «Мармаш» рекомендував Скоп'юку посилити теоретичну й військову підготовку членів ОУН, створювати диверсійно-терористичні групи для проведення акцій на шосейних дорогах, залізничному транспорті та виконання терористичних актів над представниками радянської влади.

Виконуючи вказівки Центру, Скоп'юк направив кур'єра до Львова за відповідною літературою. Звідти він отримав радянські статuti стройової служби й із вогневої підготовки, книги про сучасну стрілецьку зброю, маскування та навіть книги з авіації¹⁶³. Протягом 1940 р. він провів низку нарад і курсів, на яких члени ОУН вивчали тактику партизанської боротьби, друкарську справу, основи медичних знань, займалися військовою підготовкою.

Місцеве населення піддавалось інтенсивній, удадо зорганізованій, пропагандистській обробці. Керівники ОУН рекомендували своїм членам читати також твори радянських письменників. Уже під час слідства енкаведисти запитували Скоп'юка, чи не боявся він цим зробити з членів ОУН більшовиків. На це Скоп'юк відповів: «Це робилось для того, щоб виховувати в членів ОУН волюві якості, твердість характеру, прищеплювати пориви до боротьби, а разом з тим піднімати їх загальний світогляд. Справа така: рекомендуючи подібного роду книги для читання, членам ОУН давалися відповідні коментарі і читачам підкреслювалось, щоб вони звернули увагу на персонажі, які, незважаючи на труднощі, добивалися своєї мети. В окремому випадку використовувались японські методи виховання – „Позитивним якостям вчитися навіть у ворогів»»¹⁶⁴.

Активізація діяльності дала невдовзі свої результати. На Волині з'явилися нові осередки (станиці), районні, повітові, окружні проводи ОУН. Лише в Луцькому окружному проводі робота велася приблизно в 100 селах. Загальна кількість членів тут становила 250–300 осіб¹⁶⁵.

За діяльністю оунівців пильно стежили енкаведисти. Ще в грудні 1939 р. чекісти провели низку оперативних і чекістсько-військових операцій, у результаті яких заарештовано понад 30 активних членів ОУН, убито районного провідника Мефодія Микитюка й підрайонних провідників Юрія Харченка та Івана Гайдюка. Значного удару націоналістичному підпіллю завдано в другій половині 1940 р. – чекісти ліквідували Володимир-Волинський надрайонний провід,

¹⁶² Архів У СБУ у Волинській області. Ф.П. Спр. 6824. Т. 1, арк. 91.

¹⁶³ Там само. Арк. 97.

¹⁶⁴ Там само. Арк. 95.

¹⁶⁵ Там само. Арк. 136.

арештували майже весь провід Устилузького району. Утрат зазнала низка районних і станичних організацій ОУН.

Незважаючи на великі втрати, протягом 1940 р. оунівське підпілля на Волині, кероване Скоп'юком, організувало низку терористичних актів. «... Терористичні акти організацією ОУН проводилися за завданням Центрального проводу ОУН». Вони поділялися на два види: перший – це вбивство членів ОУН, які зрадили організацію і перейшли на сторону радянської розвідки, другий – це застосування терористичних актів до громадян і радянських службовців, зі сторони яких загрожувала безпосередня небезпека для членів ОУН¹⁶⁶.

Зважаючи на умови, Іван Скоп'юк приймає рішення про створення паралельної, запасної екзекутиви ОУН. Її керівниками призначалися члени ОУН, які перебували на нелегальному становищі та в діючій екзекутиві активно себе не проявляли, але були обізнані з усією роботою й знали зв'язки¹⁶⁷. Із метою конспірації Скоп'юк розробив спеціальну систему зв'язку, паролів, явок, шифрів та підготував конспіративні квартири.

Уже на початку 1940 р. порушили спокій постріли українських націоналістів. Як таємний співробітник НКВС убит в с. Піддубці Луцького району Любов Драницька. Під час збройної сутички з підрозділом НКВС загинув активіст-нелегал Костянтин Шеверда. За це у відповідь оунівці на смерть засудили радянського активіста, голову Байвської сільради Якіма Левчука. Смертний вирок виконав націоналіст «Баклажка».

З іншого боку, негативно відбилися на діяльності обласної організації незгоди, які виникли в Центральному проводі ОУН. Про них поінформував Скоп'юка представник Центру Дмитро Мирон у кінці вересня 1940 р. Він запропонував Скоп'юку підтримати Степана Бандеру. Проте згоди на це не дістав¹⁶⁸. Із цією ж метою в другій половині грудня цього ж року інший представник Краківського центру І. Климів скликав нараду обласного проводу ОУН. На ній Скоп'юк заявив: «Після того, що відбулося в Центральному проводі ОУН, для мене ні Мельник, ні Бандера не можуть бути авторитетними і тому буду займати нейтральну позицію»¹⁶⁹.

У ніч із 6 на 7 січня 1941 р. внаслідок ретельно спланованої операції був захоплений енкаведистами в селі Забороль Луцького району І. Скоп'юк. Безперервні допити спочатку в Луцьку, Києві, а потім

¹⁶⁶ Архів У СБУ у Волинській області. Ф.П. Спр. 6824. Т. 2. Арк. 449.

¹⁶⁷ Там само. Арк. 225.

¹⁶⁸ Там само. Т. 1. Арк. 41.

¹⁶⁹ Там само. Арк. 182.

у Москві його не зломали. Він розумів, що милості від сталінського керівництва йому чекати не доводиться. 13 липня 1941 р. на закритому судовому засіданні в Москві, скориставшись правом останнього слова, заявив: «... я боровся за народ, був противником німецького впливу і хочу боротися з німцями. Якщо суд порахує можливим, то прошу мене використати за призначенням для боротьби з фашизмом...»¹⁷⁰. Такої можливості суд не надав. 30 липня 1941 р. в енкаведистських казематах смертний вирок був виконаний.

З особливою жорстокістю НКВС продовжував громити ОУН. Окремі її групи змушені були перейти в глибоке підпілля й звідти не припиняли боротьби. 21 квітня 1941 р. на полях між селами Буків Луцького та Іванчиці Рожищенського районів група енкаведистів, приблизно взвод, о десятій годині ранку оточила будинок Костянтина Новосада, де під клунею була добре обладнана та законспірована криївка-схрон із трьома виходами: у сад, за хлів і просто до болота; кожен із них довжиною близько 50 метрів. У цей час у криївці переховувалися районний провідник ОУН Олексій Степаненко (Смуглявий), члени ОУН Людмила Степаненко, Лаврентій Рак (Чорний), Олександр Корольок (Лев), Віра Корольок (Зірка). Між енкаведистами й оунівцями зав'язався жорстокий бій, який тривав до дванадцятої години ночі. Оунівці знищили гранатою кулемет, поранили декількох енкаведистів. На допомогу енкаведистам прибули з Луцька два броньовики. У бою загинув Лаврентій Рак, а іншим удалося вийти через болото й зникнути. За кілька днів утікачі зуміли перебратися на хутір у с. Княгининок-Фальків, де їх і застала війна¹⁷¹.

Для того щоб зберегти свої кадри, у жовтні 1940 р. обласний провід ОУН за згодою закордонного проводу віддав вказівки зібрати всіх членів ОУН, які перебували на нелегальному становищі, і перекинути їх у генерал-губернаторство. За вказівкою обласного проводу, у жовтні–листопаді 1940 р. з області за кордон відправлено чотири групи активних членів ОУН по 8–10 у кожній. Ці групи нелегалів збиралися поблизу с. Жидичин Ківерцівського району, а потім, уночі, добиралися до с. Козятин Горохівського району і там із допомогою переправників переходили державний кордон.

Потрібно зазначити, що будь-які прояви українського національного життя нашоувхувалися на енергійну протидію НКВС. Зі встановленням на Західній Україні червоного тоталітарного режиму розпочався нечуваний терор проти мирного населення. Більшовики на Волині широко використовували всі вже добре відомі й перевірені засоби та

¹⁷⁰ Архів У СБУ у Волинській області. Ф.П. Спр. 6824. Т. 1. Арк. 629–630.

¹⁷¹ Гарбарчук Р., Романчук В. За два місяці до війни. *Волинь*. 1995. 22 серп.

методи переслідування: «ухвали селянських комітетів» про притягнення до кримінальної відповідальності окремих осіб, накладання непосильних податків, «розкуркулення», арешти та депортації.

Коли не вистачало доказів, то НКВС фальсифікував справи, вигадував неіснуючі організації. Так, восени 1940 р. сфальсифіковано справу так званої української контрреволюційної повстанської організації, яка діяла на території Порицького й Локачинського районів. Головним її завданням нібито було повалення збройним шляхом радянської влади та утворення Української самостійної держави на території УРСР. Свою підготовчу роботу до повстання ця організація, на думку енкаведистів, здійснювала шляхом проведення агітації проти СРСР, поширення націоналістичної літератури, вербування нових членів і збору коштів для ОУН. Члени цієї «організації» звинувачувалися також у проведенні спеціальних військових занять із членами ОУН, придбанні зброї й медикаментів, здійсненні терористичних актів проти радянсько-партійно-комсомольського активу та ще в багатьох інших гріхах. Усього по цій справі заарештовано 30 осіб. Судова колегія з кримінальних справ Волинського обласного суду, розглянувши у Володимирі-Волинському 10–13 листопада 1940 р. цю справу, засудила 13 членів цієї неіснуючої організації «як ворогів народу» до розстрілу. Серед них – Леонтій Данилюк, Микола Денисюк, Володимир Водяниця, Федір Швайковський, Олександр Моливійчук, Михайло Гирич, Кас'ян Кужіль, Дмитро Шпанчук, Іван Зводюк, Степан Поліщук, Тимофій Семенюк, Терентій Заборотинський, Андрій Манзюк. Решта ж отримали великі терміни ув'язнення у виправно-трудовах таборах¹⁷².

Репресивна машина набирала обертів. Наприкінці 1940 – на початку 1941 р. заарештовано групу з 15 мешканців сіл Княгининок, Ольшани, Сирники, Німецьке, які також звинувачувались у належності до ОУН і в організації збройного повстання проти радянської влади. 21 квітня 1941 р. Військовий трибунал 5 армії КОВО, розглянувши їхні справи в закритому судовому засіданні в Луцьку, на основі ст. 54-2 Кримінального кодексу УРСР виніс смертний вирок Івану Корольчуку (1912 р. н.), Миколі Дацюку (1918 р. н.), Миколі Наумчуку (1915 р. н.), Олександрові Пивоварчуку (1921 р. н.), Петру Степанюку (1912 р. н.), Олександрові Приступі (1906 р. н.), Володимирі Кондратюку (1911 р. н.) й Івану Якимчуку (1921 р. н.)¹⁷³. Інші отримали від п'яти до 10 років ув'язнення в сталінських таборах.

Розгляди подібних справ у 1940 р. почастишали. Зокрема, чекістами «розкрито» «контрреволюційну повстансько-терористичну організацію»

¹⁷² Архів УСБУ у Волинській області Ф.П. Спр. 6016. Арк. 13–17.

¹⁷³ Там само. Ф.П. Спр. 6216. Т. 3. Арк. 55–59.

в селі Верхи Камінь-Каширського району. Під слідством опинились українці Микола й Павло Ковальчуки, Федір Муха, Василь Марчук і місцевий учитель Стефан Щепан, за національністю поляк. Їм пред'явлено стандартне звинувачення в підготовці збройного повстання та створення самостійної Української націоналістичної буржуазної держави. Але, урахувуючи, що до цієї організації був зарахований поляк, чекісти записали їм ще один гріх – боротьбу за відновлення колишньої Польської держави. 24 травня 1941 р. Військовий трибунал 5 Армії КОВО в закритому судовому засіданні в м. Ковелі чотирьох «керівників» цієї організації засудив до смертної кари. Уникнув її лише Василь Марчук, отримавши 10 років позбавлення волі у виправно-трудових таборах, п'ять років позбавлення прав із конфіскацією майна¹⁷⁴. Потрібно зазначити, що нині всі згадані вище особи реабілітовані як такі, у чиїх діях не було складу злочину.

НКВС арештовував навіть неповнолітніх. Так, наприклад, підлітки с. Воротнів тодішнього Теремнівського району в липні 1940 р. були заарештовані НКВС за те, що ще при польській владі zorganizували товариство любителів природи, яке вони називали «Українське товариство „Гніздо“». Дійсно, у 1938 р. 14–15-річні підлітки Григорій Струсь, Павло Степанюк, Василь Личко, Володимир Грицовник, Петро Мажара й Петро Міщук zorganizували товариство, яке нагадувало гайдарівську «Тимур і його команду» або польське «Товариство, що жує кіт» (віконну замазку). Хлопці навіть виготовили собі круглу печатку¹⁷⁵. Ніякої програми чи статуту в них не було. Підлітки лікували птахів, подорожували лісом. В уяві вони «воювали» разом із запорізькими козаками проти турків і татар, «громили» польських панів. Від політичного життя вони були далекі.

Після вступу Червоної армії «Товариство...» розпалося. Проте, довідавшись про попередню «бурхливу» діяльність підлітків, чекісти почали «ліпити» справу. 29 липня 1940 р. всі юнаки були заарештовані. Ось як описує свій арешт і допити Петро Міщук: «Вранці 29 липня 1940 року я був розбуджений різким окриком „Руки вгору! Не ворухись!“ Під самим носом побачив дуло нагана, а подальше із десятків націлених на мене гвинтівок... Мене стали допитувати про те, де знаходиться зброя. Зброї не було і не могло бути, але НКВС хоч вроді, але дай. Били нещадно. Так може бити лише озвіріла людина. Перевернули і перерили всю стодолу. Доволі повозившись із обшуком і зі мною, вони повели мене до сільради. Там впритул приступили до допиту, тобто один бив у живіт, намагаючись попасти у сонячне

¹⁷⁴ Архів УСБУ у Волинській області. Ф.П. Спр. 5576. Арк. 338–340.

¹⁷⁵ В часи Польщі будь-хто міг замовити собі круглу печатку.

сплетіння, другий – у правий бік, третій – тягнув за волосся, відтягуючи голову, і ребром долоні бив по шиї. Допитують, кого я знаю із членів ОУН і де я заховав 40 гвинтівок і 2 кулемети. Не пам'ятаю, скільки продовжувались ці тортури, але мені здалося, що це останні хвилини мого життя. Не пам'ятаю, скільки разів я приходив до тями від холодної води, яку лили мені в лице з відра і знову – розкажуй, де заховав зброю і кого знаєш з ОУН... Після цього мене посадили в автомобіль, де вже знаходились мої товариші, і повезли до Луцька... Через три доби я сидів в кабінеті слідчого. Після вмовлянь зізнатися в моїй контрреволюційній діяльності мені поставили питання: „Розкажіть, як, де, коли і за яких обставин ви були завербовані в контрреволюційну, повстанську, фашистську, петлюрівську організацію ОУН?” Такого не було і я відповів, що мене ніхто ніколи не вербував. Знову пішли в дію кулаки, ноги, навіть гумова палиця польського поліція. Так три доби...

Одного разу вночі, після моєї відповіді може вже у сотий раз, що мене ніхто не вербував і що я не був членом ОУН, слідчий сказав: „Не зізнаєшся! Зараз розстріляємо тебе як собаку!” Посадили в критий автомобіль, вивезли на околицю міста, на якесь кладовище. Поставили мене спиною до свіжовиритої ями. Шестеро стояли з гвинтівками, мій слідчий з пістолетом. „Ну як, зізнаєшся? Інакше – смерть!” Я тремтів як осиковий лист, зуб на зуб не попадав, слюзи лились, лились. Я вмовляв їх пощадити мене, божився, що я зовсім не винний, благав їх залишити мене в живих.

- Зізнаєшся?
- Я нічого не знаю, – ридаючи, говорив я.
- Стріляйте!

Кладули гвинтівки і шість дул глянули на мене льодяним жахом смерті. Я впав на коліна, протягнувши руки: «Стійте! Зачекайте! Скажу! Все розповім!»¹⁷⁶.

Ось таким чином творилися повстанські організації. До речі, П. Міщук отримав 10 років таборів. Петрові Мажарі суд виніс смертний вирок, але, зважаючи на неповнолітній вік, його «помилювали» декількома роками¹⁷⁷. Така тактика постійно застосовувалася НКВС щодо сотень і тисяч інших волинян. Відомство Берії виявляло виняткову продуктивність праці в Західній Україні.

Справжнім горем для мешканців «визволених територій» – Західної України та Західної Білорусії – були масові депортації 1939–1941 рр. Це питання не випадково не стало предметом наукового дослідження в колишньому СРСР. Факт цей лише згадувався, практично ж довго

¹⁷⁶ Архів УСБУ у Волинській області. Ф.П. Спр. 2479. Арк. 6–8.

¹⁷⁷ Там само. Ф.П. Спр. 6016. Арк. 4.

замовчувався, уважався та й до цього часу деякою мірою вважається «білою плямою». Знайомлячись сьогодні з багатьма відкритими для вивчення архівними документами, можемо зробити висновок, що масові арешти, депортації, трудові переміщення, штучні мобілізаційні акції мали зовсім не стихійний характер. Ці репресії були логічним продовженням кривавого терору, розпочатого проти населення радянської України у 30-х роках. Без суду та слідства й навіть без письмового звинувачення за цей час вивезено в Сибір, на Північ, Далекий Схід, у Казахстан та інші віддалені райони СРСР близько 10 % населення.

Поки гестапо переслідувало «расових ворогів» на окупованій Німеччиною території Польщі, НКВС узявся за «класових ворогів». Постанови НКВС у 1940 р. перераховували чотирнадцять категорій населення, що підлягали депортації. Цікаво, що в першу категорію входили троцькісти й інші еретики марксизму. У списки також уключали всіх тих, хто колись їздив за кордон або мав «контакти з представниками іноземних держав». Ця категорія охоплювала настільки широкі верстви населення, що до неї входили навіть есперантисти й філателісти¹⁷⁸.

Усе ж таки більшість депортованих становили представники верхівки суспільства та члени їхніх сімей: політики, службовці, офіцери армії й поліції, адвокати, землевласники, бізнесмени, власники готелів і ресторанів, священники та «активні прихожани». Це робилося для «обезголовлення суспільства», тобто для знищення будь-яких потенційних лідерів, які могли організувати опір радянському режиму¹⁷⁹.

Доктор історичних наук В. С. Парсаданова, вивчаючи архівні матеріали, наводить цифру депортованих – 1 млн 170 тис. осіб. Таку саму кількість наводить московський історик М. Бугай¹⁸⁰.

Проте потрібно зазначити, що не всі переміщення населення в межах регіону та СРСР у ті роки можна вважати депортацією, оскільки вони були різнохарактерними. Не можна вважати депортацією інтернування частини польської армії 1939 р., призов у лави Червоної армії¹⁸¹, добровільний переїзд безробітних у Донбас, на Урал¹⁸², відселення із 800-метрової прикордонної смуги¹⁸³, евакуацію населення з початком війни. Усупереч твердженням, які трапляються в

¹⁷⁸ Эндрю К., Гордиевский О. КГБ. История внешнеполитических операций от Ленина до Горбачева. *Nota Bene*. 1992. С. 265.

¹⁷⁹ Там само.

¹⁸⁰ Бугай М. Депортації населення з України (30–50-ті роки). *Український історичний журнал*. 1990. №10. С. 35.

¹⁸¹ Держархів Волинської обл. Ф. п-1. Оп. 3. Спр. 126. Арк. 21–25.

¹⁸² Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. Кн. 2. С. 143.

¹⁸³ Держархів Волинської обл. Ф. П-1. Оп. 3. Спр. 7. Арк. 55.

публікаціях деяких польських учених¹⁸⁴, про виключно антипольський характер чотирьох етапів депортацій, зазначимо, що вони торкнулися не лише поляків, а й українців, євреїв, німців, білорусів, осіб інших національностей¹⁸⁵.

Перші депортації розпочалися вже восени 1939 р., але досягли свого апогею в 1940 р. «Правовими основами» для спецпереселення були прийнята в грудні 1939 р. директива та розроблена на її основі постанова Ради народних комісарів СРСР № 2122-617, «Положення про спецпереселення і трудове влаштування осадників, виселених із західних областей УРСР і БРСР»¹⁸⁶, а також інструкція НКВС СРСР «Про порядок переселення польських осадників із західних областей УРСР і БРСР»¹⁸⁷, на підставі яких розпочався масовий депортаційний терор.

Із цього часу в розряд «ворогів народу» потрапляли не лише ті, хто виступав проти радянської влади зі зброєю в руках, родичі арештованих і засуджених, а навіть ті, хто до радянської влади ставився лояльно, але критично оцінював методи її впровадження в Західній Україні.

Іван Білас у згадуваній вже книзі пише, що «атмосфера масового терору посилювалася законодавчими актами на зразок закону про націоналізацію великої промисловості, банків, у яких юридично обґрунтовувалися репресивні дії не лише проти польських поміщиків, а й проти всіх, хто володів більшою кількістю землі від установлені норми (5 га у приміській зоні, 7 га у селах і 10 га в гірській місцевості)»¹⁸⁸. Якщо ж урахувати те, що на Волині земельними ділянками понад 5 га користувалося понад 38 % господарств, то їхнім господарям і членам сімей автоматично загрожувало т. зв. «розкуркулення і виселення у віддалені райони СРСР». До того ж енкаведисти видавали інструкції, які передбачали «очистити міста й села від ворожих елементів, осадників, апарату місцевого самоврядування, від неблагонадійних служителів культу, представників демократичної частини місцевої інтелігенції всіх національностей за класово-політичною ознакою»¹⁸⁹.

Виселення почалося з польських осадників і службовців лісової охорони. Польська влада у 20–30-ті р. із метою зміцнення своїх позицій

¹⁸⁴ Зокрема польські еміграційні публікації.

¹⁸⁵ Парсаданова В. Депортации населения Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939–1941 гг. *Новая и новейшая история*. 1989. №2. С. 35.

¹⁸⁶ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. Кн. 2. С. 131–134.

¹⁸⁷ Там само. С. 129–131.

¹⁸⁸ Там само. Кн. 1. С. 134–135.

¹⁸⁹ Там само. С. 136.

обсадила землі Західної України «осадниками». Протягом 1919–1929 рр. 77 тис. осадників роздано понад 600 тис. га землі.¹⁹⁰ Серед них було чимало державних службовців: лише у Волинському воєводстві зі 3562 осадників 1358 (38,1 %) мали державні посади¹⁹¹.

ВКП(б) 4 грудня 1939 р. ухвалила постанову, якою передбачалася ціла система каральних заходів. Відповідно до неї республіканський комітет прийняв рішення, за яким секретар Волинського обкому партії зобов'язується до особистої участі в планах переселення осадників, створення «трійок»¹⁹². Постановою ЦК КП(б)У регламентувалося використання власності осадників¹⁹³. Подібне стосувалось і німецьких колоністів. На 3 квітня 1940 р. на Волині «звільнено» 10 630 будинків німецьких колоністів¹⁹⁴. Постановою Політбюро ЦК КП(б)У від 19 січня 1940 р. заходи примусу стосовно осадників поширювались і на членів лісової охорони. Виселенню підлягали сім'ї лісової охорони, які мали 3–4 морги землі, числились у воєводських списках і користувалися пільгами Польської держави. У частину будинків осадників і колоністів вселялися ті, хто виїжджав із територій, окупованих німецькими військами. Постановою від 10 лютого 1940 р. РНК УРСР затвердила поселення на території західних областей України 15 тис. осіб переселенців із території Німеччини. У Волинській області поселилася 1000 сімей (3000 осіб)¹⁹⁵.

2 березня 1940 р. РНК СРСР ухвалила постанову № 289-127сс про виселення із Західної України членів сімей військовополонених, які перебували в таборах і в'язницях, колишніх офіцерів польської армії, а також тюремників, жандармів, розвідників, колишніх поміщиків, фабрикантів, чиновників держапарату, учасників повстанських і контрреволюційних організацій, біженців із районів Польщі, що відійшли до Німеччини, які виявили бажання виїхати з Радянського Союзу на зайняту територію та не були прийняті німецьким урядом¹⁹⁶.

Перший етап депортацій розпочався 10 лютого 1940 р. Зазвичай, людей виловлювали вночі й на збори давали дуже мало часу. Люди мали змогу прихопити із собою лише те, що потрапляло під руки. Ось як розповідає про своє вивезення жителя Горохівського району

¹⁹⁰ Історія Української РСР. Т. 6. С. 411.

¹⁹¹ Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВОВУ). Ф. Р-582. Оп. 2. Спр. 45. Арк. 28.

¹⁹² ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 18. Арк. 49.

¹⁹³ Там само. Арк. 50.

¹⁹⁴ Там само. Спр. 19. Арк. 191.

¹⁹⁵ Там само. Арк. 60.

¹⁹⁶ Бугай М. Депортації населення з України (30–50-ті роки). С. 35.

Олександра Ящукевич: «Вночі стукають у двері: «Собирайся!» Що в мішок всадили, те і взяли. Посадили нас на підводу і повезли в Мар'янівку на станцію...»¹⁹⁷.

За три дні, на першому етапі депортацій, із Волинської області вивезено 1613 сімей (8858 осіб); залишено через хворобу 115 осіб; відсутні вдома на час операції 274 особи. Усього на 13 лютого 1940 р. із Західної України депортовано 17 206 сімей (89 062 особи)¹⁹⁸.

Другий етап депортації розпочався 13 квітня 1940 р. Жертвами цієї акції стали переважно жінки й діти, тобто члени сімей заарештованих і засуджених громадян. Для проведення операції створені обласні, районні й дільничні трійки НКВС, до складу яких входили партійні керівники. Відповідальність за підготовку та проведення виселення повністю покладалася на райкоми КП(б)У й райвиконкоми та, передусім, на перших секретарів райкомів і голів райвиконкомів. Третій етап тривав протягом червня-липня 1940 р. Тоді вивезено близько 240 тис. осіб¹⁹⁹. На 2 липня 1940 р. з Волинської області виселено 7452 сім'ї, або 16 590 біженців²⁰⁰. Останній, четвертий, етап депортації відбувся в червні 1941 р. Її жертвами стало близько 300 тис. осіб. Це переважно кваліфіковані робітники, залізничники, заможні селяни та інтелігенція²⁰¹.

Із директивних документів вищих органів влади, а також матеріалів НКВС СРСР видно, що в ході кожної з чотирьох депортацій 1940–1941 рр. виселені різні категорії громадян, кожна з яких у тодішній термінології мала свою назву й на поселенні утримувалася, зазвичай, окремо від інших:

- у лютому 1940 р. – «спецпоселенці-осадники», або «осадники і лісники»;

- у квітні 1940 р. – «адміністративно вислані» (члени сімей репресованих польських офіцерів, поліцейських, жандармів, тюремників, державних службовців, поміщиків, фабрикантів і учасників «контрреволюційних повстанських організацій»);

- у кінці червня – на початку липня 1940 р. – «спецпоселенці-біженці» (особи, які прибули в західні області УРСР і БРСР із територій, окупованих німцями);

- у травні–червні 1941 р. – т. зв. «ссылнопоселенцы».

¹⁹⁷ Боярчук П. На Сибір і додому. *Волинь*. 1993. 27 квіт.

¹⁹⁸ Білас І. Репресивно-каральна система. Кн. 1. С. 153, 154.

¹⁹⁹ Там само. С. 138.

²⁰⁰ Там само. Кн. 2. С. 156.

²⁰¹ Там само. С. 138.

Усі депортації 1940 р. проведено згідно з рішеннями вищих органів влади СРСР – Політбюро ЦК ВКП(б) і Ради народних комісарів. Для прийняття рішень їм направлялися письмові пропозиції НКВС, а після прийняття рішень НКВС розробляв нормативні документи та інструкції з переселення й порядку утримання депортованих у місцях розселення. Після цього розроблені виконавчі акти затверджувалися Політбюро ЦК ВКП(б) і Раднаркомом СРСР. Постанови РНК повністю відповідали змісту рішень Політбюро й приймалися або цього ж, або наступного дня²⁰².

Спецпереселенців використовували як дармову робочу силу. Формально НКВС і виробничі відомства (Наркомліс, Наркомколірмет, Наркомат шляхів сполучення та ін.) були між собою пов'язані договірними відносинами: НКВС як справжній рабовласник надавав спецпереселенців як робочу силу виробничим наркоматам, а відомства в обмін зобов'язувалися забезпечувати цю робочу силу житлово-комунальними умовами, продовольчим і промисловим постачанням, медичним та іншим обслуговуванням, а також відраховувати 10 % заробітків спецпереселенців на утримання працівників районних і поселенських комендатур НКВС²⁰³.

Найбільшою бідой для спецпереселенців була нестача продуктів харчування – голод. В офіційних документах трапляються такі непоодинокі записи, як, наприклад: «Мають місце випадки смерті дітей на основі недоїдання» (спецпоселення В.–Толмша). У спецпоселенні „Крута Осип” тресту „Вологдліс” в школі діти не виходили на фіззарядку з причини слабкості від поганого харчування; «В результаті такого стану з продовольчим постачанням мають місце випадки виснаження від поганого харчування як у дорослих, так і особливо у дітей, масові захворювання – курячою сліпотою, а також і цинготні захворювання»²⁰⁴.

У доповідній записці «Про стан спецпоселення „Мароміца” Оларинського району, яке прийняте до складу Кіровської області від ОІТК і ТП УНКВС Архангельської області, за станом на 16 лютого 1941 р. зазначається: „Через недостатність хліба, відсутності овочів, жирів і ін. продуктів харчування вийшло виснаження, слабкість у робітників і захворювання авітамінозом, звідси невиконання норм і смертність [...] Моральний стан дорослих і дітей пригнічений. Через погане харчування і недостаток хліба населення спецпоселення

²⁰² Гурьянов А.Э. Польские спецпереселенцы в СССР в 1940–1941 гг. *Репрессии против поляков и польских граждан*. Москва, 1997. С. 116–117.

²⁰³ Там само. С. 125–126.

²⁰⁴ ГАРФ. Ф. 9479 с. Оп. 1 с. Д. 75. Л. 16, 34.

має виснаження. На запитання дітям шкільного віку „Чи відвідують вони школу” діти відповідають: „помирати можна і неписьменними”²⁰⁵.

Окремою трагічною сторінкою в історії Волині був розстріл енкаведистами в'язнів Луцької, Ковельської й Володимир-Волинської в'язниць на початку німецько-радянської війни. Тривалий час ці злочини замовчувалися. Дехто навіть намагався зобразити цю трагедію справою німецьких десантників. Нині ж ми маємо вже значний документальний матеріал з архівів, спогади чудом уцілілих від страти людей і родичів загиблих. Зазначимо, що про цей злочин стало відомо вже на початку війни. Зокрема, військовий кореспондент гітлерівської армії Курт Гампе 9 липня 1941 р. у газеті «Українські щоденні вісті» писав про вимордування енкаведистами в Луцьку 1500 в'язнів²⁰⁶. Ця ж газета 15 липня 1941 р. надрукувала інформацію Горстафона Кобілінського «про мученицьку смерть 2800 українців» від рук енкаведистів, про те, що «на тюремному подвір'ї поховано 2000 українських людей. Решту поховали в бомбових вирвах...»²⁰⁷. Цифра 2800 в'язнів є дещо завищеною, оскільки зі «Звіту про хід евакуації в'язнів із тюрем УРСР» дізнаємося, що станом на 22 червня 1941 р. в Луцькій в'язниці утримувалося 2052, у Володимир-Волинській – 333, у Ковельській – 800 осіб²⁰⁸. Як відомо, жодного в'язня з цих тюрем не евакуювано. Із надісланого 28 червня 1941 р. повідомлення начальника тюремного управління НКВС УРСР капітана Філіпова довідуємося, що 23 червня 1941 р. на подвір'ї Луцької тюрми розстріляно близько 2000 в'язнів²⁰⁹. У Ковельській в'язниці розстріляно 194 в'язні; у Володимир-Волинській – лише засуджені до вищої міри покарання²¹⁰.

Про те, як здійснювався цей розстріл, розповідав свідок трагедії житель с. Буяни Луцького району Микола Куделя: «22 червня 1941 року о четвертій годині ранку, коли ми спали, тюрму, що біля замку Любарта, сколихнув перший вибух німецької бомби поблизу. Бомбардування не припинялося довго. Смертоносні вантажі вибухали навколо тюрми, на її подвір'ї, падали на Луцьк. Не було сумніву, що почалась війна. Тюремна охорона не з'являлась. Уже під вечір впала бомба великої сили на південно-західне крило в'язниці, де розміщувалась камера № 15, що на другому поверсі. Від цього вибуху повилітали двері у кількох камерах. В'язні опинилися в коридорі. Та незабаром бомбардування припинилося.

²⁰⁵ ГАРФ. Ф. 9479 с. Оп. 1 с. Д. 75. Л. 274–275.

²⁰⁶ *Українські щоденні вісті*. 1941. 9 лип.

²⁰⁷ Там само. 15 лип.

²⁰⁸ Боярчук П. Злочин у в'язниці. *Волинь*. 1995. 6 черв.

²⁰⁹ Білас І. Репресивно-каральна система. Кн. 2. С. 236.

²¹⁰ Там само. С. 267.

Тоді озброєні енкаведисти повилазили із своїх схованок. Вбігають і стріляють в людей з криками: „По местам, по камерам!” На нашому коридорі троє вбитих, кілька поранених. Кати підбігали до нашої камери з вереском: „Кто ступит шаг на коридор – будет расстрелян! Сидеть спокойно до особого распоряжения!”

Далі М. Куделя пише, що, як тільки вранці 23 червня 1941 р. всіх в'язнів вивели на тюремне подвір'я, раптом вдарили кулемети, пролунали вибухи гранат – і жахливий людський крик... Люди бігали, неначе загнані олені, збиваючи з ніг одні одних. Кулі свистіли з усіх боків, доки все залягло мертвотою. Лише поранені благали різними голосами: „Добийте мене, людоді! Що ви наробили!”.

Жахлива картина. Від страхітливого видава, що відкрилося на західному подвір'ї, встеленому горами пошматованих жертв, можна було збожеволіти. Мертві тіла – впритул до самої стіни, а вона знизу й догори забризкана кров'ю. З даху і по ринвах висіли рештки людей...»²¹¹. Щоб замести сліди свого злочину, енкаведисти трупи полили гасом і спалили, а після цього ще й посипали вапном.

Подібні розстріли в'язнів відбулись і в інших тюрмах Західної України.

Червоний терор на Волині – це, мабуть, найтрагічніша сторінка в історії нашого краю. За кількістю жертв цей період перевершив будь-які суспільні катаклізми попередніх часів. Насильницька колективізація, націоналізація промислових підприємств, банків, житлових будинків, масові арешти, депортації, русифікація, постійний політичний, економічний та ідеологічний тиск, придушення викликаного всім тим злочинством національного руху опору – це елементи, які відображають далеко не повну картину більшовицького геноциду проти мешканців Західної України, у т. ч. Волині, у 1939–1941 рр.

Микола Кучерепа

ORCID ID: 0000-0001-9314-3585

Софія Степанюк

ORCID ID: 0000-0002-7350-0976

²¹¹ Куделя М. Пекло біля замку Любарта. *Волинь*. 1995. 22 черв.